

Міністерство освіти і науки України
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Факультет історії, політології і міжнародних відносин
Кафедра історії Центральної та Східної Європи і спеціальних галузей історичної
науки

Дипломна робота

на тему:

Подолання тоталітарного спадку в післявоєнній Німеччині (1945-1998 рр.)

Студента 4 курсу, група ІА-41

Спеціальність 032 Історія та археологія

Пилип Максим Олександрович

Керівник:

Довган Юрій Любомирович

кандидат історичних наук, доцент

Національна шкала: _____

Університетська шкала: _____

Оцінка ECTS: _____

Члени комісії: _____

Івано-Франківськ – 2025 р.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	1
РОЗДІЛ 1. Заходи з денацифікації післявоєнної Німеччини.....	7
1.1. 1945-1948 рр. Західна зона окупації.....	7
1.2. ФРН (Федеративна Республіка Німеччина) 1949-1963 рр.....	19
1.3. Східна частина і НДР (Німецька Демократична Республіка).....	27
РОЗДІЛ 2. Покарання нацистських злочинців.....	35
2.1. Вшанування пам'яті жертв Голокосту в Західній Німеччині.....	35
2.2. «Битва за історію». Осмислення німецької історії подій гітлеризму і Другої світової війни.....	41
2.3. Політична діяльність Віллі Брандта і Людвіга Ергарда.....	47
2.4. Еволюція менталітету. Прийняття суспільством ідеї колективної вини..	53
РОЗДІЛ 3. В об'єднаній Німеччині (паралельна боротьба за об'єднання і очищення від спадку нацизму 1970-1998 рр.).....	60
3.1. Детоталітаризація за канцлерства Гельмута Коля (1982–1998 рр.).....	60
3.2. Ментальні відмінності між східними та західними німцями: проблема внутрішнього самоусвідомлення	65
ВИСНОВКИ.....	71
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	73

ВСТУП

Поразка нацистської Німеччини у Другій світовій війні стала не лише військовим крахом тоталітарного режиму, а й точкою відліку для масштабного ідеологічного, політичного та морального оновлення країни. Поряд із роззброєнням та економічною реконструкцією стратегічним завданням для держав антигітлерівської коаліції, передусім США, Великої Британії, Франції та Радянського Союзу, стало викорінення нацизму як суспільно-політичної системи та як глибоко вкоріненої у масовій свідомості ідеології. Центральною ланкою цієї політики виступала денацифікація — комплекс заходів, спрямованих на очищення державного, освітнього, культурного і публічного простору від нацистських елементів. У ширшому контексті денацифікація перетворилася на частину глобального процесу подолання тоталітарного спадку, який у Німеччині тривав кілька десятиліть та охоплював різні аспекти життя — від правової відповідальності за воєнні злочини до формування нової національної пам'яті.

Метою даної роботи є всебічне і конкретно-історичне дослідження процесу подолання тоталітарного спадку в Німеччині у період 1945–1998 рр. з акцентом на аналізі денацифікаційних заходів, політики пам'яті, переосмислення історії, а також на соціально-політичних трансформаціях у менталітеті німецького суспільства в умовах як поділу, так і об'єднання країни.

Завдання дослідження:

1. Розглянути заходи денацифікації в Західній та Східній Німеччині.
2. Проаналізувати процеси покарання нацистських злочинців та вшанування пам'яті жертв Голокосту.
3. Оцінити роль політичних діячів у формуванні нової політики пам'яті.
4. Дослідити еволюцію менталітету німецького суспільства щодо колективної вини.
5. Вивчити процеси детоталіризації в об'єднаній Німеччині.

Об'єктом дослідження є процеси подолання тоталітарного спадку в Німеччині після Другої світової війни.

Предметом дослідження є заходи денацифікації, покарання нацистських злочинців, формування культури пам'яті та еволюція суспільного менталітету в Німеччині в період 1945–1998 років.

Хронологічні рамки: 1945–1998 роки — від завершення Другої світової війни до кінця правління Гельмута Коля.

У роботі використано **історико-порівняльний, системний та структурно-функціональний методи аналізу.**

Джерельна база роботи охоплює широке коло матеріалів: офіційні документи окупаційної адміністрації союзників, матеріали Нюрнберзького процесу, публікації німецьких та міжнародних медіа, мемуаристику, а також праці німецьких політичних діячів, кінохроніку, документальні фільми які показують події тих років. Значну цінність становлять також архівні документи з Федерального архіву Німеччини (Bundesarchiv) та Національного управління архівів і документації США (NARA), які дають змогу простежити як практичні кроки денацифікації, так і реакцію німецького суспільства на ці процеси.

Історіографія проблеми формується на основі досліджень як західноєвропейських, так і американських істориків. У її розвитку можна виокремити кілька основних етапів. Перший етап охоплює період з кінця 1940-х до кінця 1960-х років, коли в наукових колах з'являються перші оцінки ефективності денацифікації. Другий — 1970–1980-ті роки — позначився появою спеціалізованих міждисциплінарних студій, які висвітлювали денацифікацію не лише як політичний, а й як соціокультурний процес. Третій етап, що починається з 1990-х років і триває до сьогодні, характеризується новими підходами до осмислення політики пам'яті у світлі об'єднання Німеччини, розпаду СРСР та трансформації політичної культури Європи.

Особливу вагу в процесі подолання тоталітарного спадку в післявоєнній Німеччині відіграли не лише політичні та адміністративні заходи, а й інтелектуально-культурне осмислення трагедії нацизму, в тому числі через призму психоаналітичних і філософських концепцій. Значну роль у цьому контексті відіграла праця німецького психоаналітика Гілберта Густава Марка «Нюрнберзький процес очима психолога» [24], в якій він спробував дати глибинну оцінку особистісним та психологічним характеристикам головних нацистських лідерів. Марк підкреслював, що підсудні, попри свою зовнішню впевненість і логічні пояснення власних дій, нерідко демонстрували ознаки глибокої моральної деформації, що є результатом систематичного підпорядкування особистості ідеологічній догмі. Його висновки акцентували на необхідності моральної рефлексії та суспільного «переживання провини» як передумови для повноцінного повернення до гуманістичних цінностей.

Не менш важливою в цьому контексті стала філософська праця Карла Ясперса «Питання про вину. Про політичну відповідальність Німеччини» [29] (1946), в якій автор сформулював чотири типи провини: кримінальну, політичну, моральну та метафізичну. Ясперс вважав, що кожен німець — незалежно від його особистої участі в нацистських злочинах — повинен осмислити свою відповідальність за злочини режиму. Такий підхід сприяв формуванню нового типу історичної свідомості в повоєнному німецькому суспільстві, який ґрунтувався не лише на юридичному осудженні, а й на моральному самопізнанні та публічному каятті. Обидві праці стали інтелектуальною опорою для демократичної трансформації німецької культури пам'яті та відіграли суттєву роль у формуванні уявлень про колективну вину й відповідальність. Вони також започаткували традицію міждисциплінарного підходу до осмислення минулого, що поєднував етико-філософський, соціально-психологічний та політичний аналіз.

Вагому роль у формуванні історичної пам'яті та подоланні тоталітарного спадку в Німеччині відіграв **кінематограф**. Уже в перші повоєнні роки кіно стало

важливим інструментом суспільного діалогу з темою нацизму, навіть якщо спершу — обережного та фрагментарного. Один із перших таких фільмів — "Над нами небо" (...und über uns der Himmel, 1947) [53], знятий у зруйнованому Гамбурзі, змальовує тяжке життя в післявоєнному місті, уникаючи прямої критики нацизму, проте демонструючи моральну та фізичну руїну, яку він залишив. Такі стрічки слугували тлом для поступового усвідомлення трагедії, частиною якої було саме німецьке суспільство. На наступних етапах з'являються фільми, які вже безпосередньо зіштовхують глядача з нацистським минулим. Документальна стрічка "Млин Смерті" (Todesmühlen, 1945–46) [54], створена Управлінням військової інформації США, містила кадри, зняті в концтаборах після їх визволення, і вперше змусила німецьке населення побачити жахи Голокосту. Цей фільм, показаний у рамках політики денацифікації, мав шоківий ефект і став важливим психологічним моментом, який змусив багатьох переглянути власну відповідальність. Інший визначний приклад — фільм "Пам'ять про табори" (Memory of the Camps) [55], змонтований на основі відеоматеріалів Альфреда Гічкока, знятих у звільнених концтаборах у 1945 році. Хоча завершену версію показали лише десятиліттями пізніше, сама ідея «документального свідчення» стала головним елементом формування культури пам'яті у повоєнній Європі. Пізніше, вже у 1991 році, Ларс фон Трієр у своєму фільмі "Європа" (у деяких перекладах — "Zentropa") [52] пропонує філософське, сюрреалістичне осмислення повоєнної Німеччини. Фільм, занурений у психологічну атмосферу провини, маніпуляцій і посттоталітарного контролю, показує, як навіть після падіння нацистського режиму залишаються структури страху, підпорядкування й амнезії. Цей твір — приклад рефлексії не тільки над історією, а й над самою можливістю подолання її тягара. Таким чином, кінематограф у повоєнній Німеччині став не лише мистецьким відгуком на трагедії тоталітаризму, а й дієвим інструментом суспільного самопізнання, який у поєднанні з працею істориків, філософів та психоаналітиків сприяв формуванню зрілої, критичної культури пам'яті.

В українській історіографії інтерес до теми зростає поступово. У 1990-х — на початку 2000-х років тема денацифікації переважно розглядалася в контексті загального вивчення історії Третього Рейху. Згодом, у зв'язку з євроінтеграційними прагненнями України, акценти змістилися у бік осмислення досвіду демократичної трансформації Німеччини. Із 2014 року, після початку війни на сході України, в українському науковому дискурсі тема подолання тоталітаризму набула особливої актуальності у зв'язку з реваншистською політикою РФ та загостренням дискусій щодо історичної пам'яті. Після повномасштабного вторгнення РФ в Україну у 2022 році, у науковому та суспільному дискурсі все частіше постає питання: чи можливе «німецьке» покаяння для Росії? Чи здатне російське суспільство в майбутньому так само пройти шлях самоочищення, критичної рефлексії, усвідомлення провини і відмови від імперських міфів, як це зробила Німеччина після 1945 року? Це питання має не лише академічне, а й глибоке філософське значення. Досвід Німеччини показує, що трансформація можлива, але вона вимагає не лише зовнішнього тиску й поразки, а насамперед — внутрішньої зрілості, культурного рівня суспільства та наявності політичної волі. Аналіз німецького шляху подолання тоталітарного минулого може стати для України цінним прикладом у формуванні власної політики пам'яті, а для міжнародної спільноти — важливим інструментом у виробленні механізмів деімперіалізації сучасної Росії. Таким чином, тема подолання тоталітарного спадку в Німеччині залишається актуальною як у науковому, так і в суспільному вимірах, а її осмислення сприяє кращому розумінню механізмів посттоталітарної трансформації, значення правосуддя перехідного періоду та формування демократичної культури пам'яті.

Наукова новизна дослідження полягає в комплексному аналізі процесу подолання тоталітарного спадку в Німеччині в період 1945–1998 рр. на основі міждисциплінарного підходу, що включає історичну, філософську, соціокультурну та психоаналітичну перспективи. У роботі здійснено спробу простежити не лише політичні кроки щодо денацифікації, а й глибші ментальні та символічні зміни, які

супроводжували трансформацію німецького суспільства. Вперше в українському історіографічному контексті системно осмислюється роль гуманітарних чинників — таких як психоаналітична рефлексія, філософія провини, масова культура та кінематограф — у формуванні нової демократичної ідентичності ФРН.

Структура роботи зумовлена метою та завданнями дослідження і складається з вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків.

РОЗДІЛ 1. Заходи з денацифікації післявоєнної Німеччини

1.1. 1945-1948 рр. Західна зона окупації

Після капітуляції нацистської Німеччини 8 травня 1945 року постало питання не лише про політичну перебудову країни, але й про глибоку трансформацію її суспільної свідомості. Одним із головних завдань Антигітлерівської коаліції стало запобігання можливості відродження тоталітаризму, мілітаризму й шовінізму на німецькому ґрунті. З цією метою вже в ході війни, на конференціях у Тегерані (1943), Ялті (лютий 1945) та Потсдамі (липень–серпень 1945), лідери союзних держав — Вінстон Черчілль, Франклін Делано Рузвельт (згодом — Гаррі Трумен) та Йосиф Сталін — погодили принципи повоєнного врегулювання та адміністративного поділу Німеччини. Згідно з Потсдамською угодою (Потсдамським протоколом) від 2 серпня 1945 року, «територія Німеччини була розділена на чотири окупаційні зони, кожна з яких перебувала під контролем однієї з держав-переможниць: США, Великої Британії, Франції та СРСР. Для координації дій у спільних питаннях було створено Союзнун контрольну раду в Берліні.» [6, ст. 215–226]

Ключовим елементом післявоєнної політики союзників стало впровадження програми «чотирьох Д» — денацифікації, демілітаризації, децентралізації та демократизації. Ці принципи лягли в основу не лише адміністративної реорганізації, а й ідеологічної перебудови німецького суспільства. Денацифікація полягала в усуненні з політичного, громадського, освітнього та культурного життя усіх осіб, пов'язаних із нацистською партією чи її структурами. Це передбачало звільнення з посад, розслідування злочинів, а також заборону нацистської символіки, літератури та ідеології. Демілітаризація включала повну ліквідацію вермахту, СС, гестапо та інших репресивних структур. Виробництво озброєнь та військової техніки суворо заборонялося. Були розпущені військові академії, а мілітаристські елементи —

вилучені з шкільної програми. Децентралізація означала ліквідацію централізованої нацистської держави та передачу повноважень місцевим органам управління.

Особливу увагу приділяли реформуванню судової системи та децентралізації економіки. Демократизація передбачала створення політичної системи, заснованої на принципах парламентаризму, свободи слова, віросповідання та вільних виборів. Було дозволено створення політичних партій, профспілок і незалежних ЗМІ. Особливу увагу союзники приділяли психологічному аспекту денацифікації. Йшлося не лише про правове переслідування винних, а й про необхідність «вилікувати» німецьке суспільство від ідеологічних наслідків нацизму — расизму, антисемітизму, ксенофобії та шовінізму. У цьому контексті використовувалися різні засоби: від реформування шкільної освіти до пропаганди ідей демократії через радіо, пресу та кінематограф.

На психологічному рівні союзники вбачали завдання в деструкції міфів Третього Рейху та формуванні критичного мислення в німецького населення. У цьому напрямку велике значення мали праці таких інтелектуалів, як Карл Ясперс з його книгою «Питання про вину» (*Die Schuldfrage*, 1946) [29], де він вводить поняття «метафізичної вини» та закликає німців до моральної рефлексії щодо злочинів нацизму. Інший важливий внесок зробив психолог Гілберт Густав Марк у книзі «Нюрнберзький процес очима психолога» [24], де він проаналізував психологічні механізми виправдань, заперечення та знеособлення, характерних для обвинувачених на процесі в Нюрнберзі. Таким чином, денацифікація була не лише адміністративною процедурою, а й глибоким гуманітарним і цивілізаційним процесом, покликаним інтегрувати німецьке суспільство у нову систему цінностей — демократичну, плюралістичну, правову.

Ключовий мотив, який простежується у свідченнях більшості підсудних, — це заперечення особистої відповідальності. Психологічно це виражалось в апеляції до авторитету фюрера, розчинення себе в структурі командної ієрархії, визнання обов'язку виконання наказів як вищого морального принципу. Найяскравіше це

виявив Герман Герінг, який, з властивим йому цинізмом, заявив: «Переможець — завжди суддя, а переможений — обвинувачений». [24, ст. 1] Цей вислів демонструє повне ігнорування моральної суті злочинів, перекладаючи відповідальність із себе на логіку війни та її результатів. З психоаналітичної точки зору, це є прикладом проекції провини на зовнішні обставини, а не її прийняття.

Інший показовий приклад — Йоахим фон Ріббентроп, який, не бажаючи прямо визнати свою провину, ухилився, сказавши: «Обвинувачення висунуто не тим людям» [24, ст. 1], а неофіційно додав: «Ми всі були тінню Гітлера» [24, ст. 1]. Така відповідь є проявом втечі від індивідуальності, редукції себе до функції вищої сили, що є типовим для тоталітарної психології. Рудольф Гесс, демонструючи майже повну психологічну ізоляцію та дезорієнтацію, обмежився фразою: «I can't remember» [24, ст. 1]. Цей випадок, за оцінкою Марка, демонструє витіснення пам'яті як психологічний захист від усвідомлення власної причетності до злочинів. Особливого резонансу набули слова Альфреда Розенберга, ідеолога расової теорії, який намагався обґрунтувати свій антисемітизм оборонною необхідністю: «Антисемітизм був лише необхідним оборонним заходом» [24, ст. 1]. Це типовий приклад раціоналізації, тобто спроби надати злочинним діям логічного або “патріотичного” сенсу. Контрастним щодо попередніх свідчень було зізнання Ганса Франка, генерал-губернатора окупованої Польщі, який надав своєму свідченню релігійного забарвлення: «Я розглядаю цей процес як угодний Богові вищий суд, покликаний розібратися в жахливому періоді правління Адольфа Гітлера» [24, ст. 1]. Марк тлумачить подібні заяви як спробу екзистенційного очищення, що, однак, не перекреслює співучасті у злочинах. Зі сторони Бальдура фон Шираха, відповідального за виховання німецької молоді, прозвучало, можливо, одне з небагатьох щирих усвідомлень: «Всі біди — від расової політики» [24, ст. 1]. Марк оцінює це як рідкісний прояв моральної рефлексії, здатної вказувати на потенціал морального оновлення.

Особливо важливою в праці Марка є думка про колективний механізм заперечення в тоталітарному суспільстві. Він вказує на те, що в нацизмі індивід відчував себе лише гвинтиком в системі, не наділеним ані правом на сумнів, ані здатністю до морального вибору. Така психологічна модель відповідальності — або її уникнення — стала центральною темою розгляду Нюрнберзького процесу як історичного прецеденту глобального морального суду. У першій половині дня 20 листопада, коли було зрозуміло, що засідання розпочалося з формального зачитування звинувачень — з якими обвинувачені були вже ознайомлені заздалегідь, — психологічна напруга на лаві підсудних дещо спала.

За спостереженнями сучасників та дослідників, зокрема згідно з нотатками з книги «Нюрнберзький процес очима психолога» Гілберта Густава Марка, «обвинувачені сиділи малорухомо, часто беземоційно, дехто демонстративно міняв канали перекладу в навушниках, час від часу розглядаючи зал суду, прокурорів, суддів і публіку» [24, ст. 9]. Ця зовнішня байдужість свідчила не лише про психологічний захист, але й про недооцінку масштабів того, що відбувалося, принаймні у перші години засідання. Більшість обвинувачених ще не усвідомлювала повного масштабу юридичного і морального процесу, який буде розгортатися в наступні місяці. На тлі цього формального початку процесу важливо наголосити, що англо-американська сторона наголошувала не лише на юридичних категоріях, а й апелювала до моральної відповідальності перед людством, наголошуючи на прецедентному характері судового розгляду.

Як зазначив Роберт Джексон у своїй промові: «Цей суд — це не акт помсти, а приклад справедливості, який повинен залишити урок для майбутнього» [24, ст. 9]. У своєму викладі обвинувачення американський прокурор уникав мови емоційної помсти чи гніву. Його риторика була витримана в тоні юридичного розсуду, але водночас містила чіткий сигнал — відповідальність більше не є привілеєм сильних. Це була фундаментальна зміна у підході до міжнародного права, де індивід — навіть якщо він є главою держави чи міністром — може бути притягнутий до

відповідальності за порушення міжнародного права. Йоахим фон Ріббентроп у своїй репліці ставить під сумнів саму правову основу процесу: «Побачите, через кілька років юристи засудять цей процес. Не можна проводити судові розслідування поза законом» [24, ст. 10]. Це типовий приклад захисної риторики, яка апелює до принципу *nullum crimen, nulla poena sine lege* — «немає злочину без закону». Ріббентроп намагався знецінити трибунал як інструмент "післявоєнної переможної юстиції", вбачаючи в ньому механізм покарання переможеного, а не справедливого суду. Проте цей аргумент був контраргументований самими організаторами трибуналу, які підкреслювали, що порушення міжнародних норм (агресивна війна, геноцид, злочини проти людяності) вже були чітко зафіксовані у правових документах міжвоєнного часу — зокрема, у Гаазьких конвенціях 1899/1907 рр. і Пакті Бріана–Келлога (1928). Таким чином, спроба представити себе жертвою «екс-пост-факто права» була юридично слабкою.

Особливо важливо зауважити фразу про те, що на процесі «одні німці судять інших», — що є прямим докором у бік німецьких свідків, перекладачів і експертів, які співпрацювали зі слідством. Це свідчить про глибоку психологічну ізоляцію обвинувачених, які продовжували сприймати себе як «істинну Німеччину», відкидаючи легітимність будь-якого інакшого голосу зсередини нації. Альфред Розенберг, головний ідеолог нацизму, з іронією реагує на звинувачення в злочинах проти християнства: «А злочини проти християнства, скоєні росіянами, їх хіба не хвилюють?» [24, ст. 10]. Ця репліка демонструє маніпулятивну спробу "перевести стрілки", підмінити відповідальність апеляцією до подвійних стандартів. Проте в рамках юридичного процесу вона не мала сили — не можна виправдати власні злочини, вказуючи на злочини іншої сторони.

Риторика Розенберга показує відсутність каяття й спробу політизувати судовий процес, зводячи його до рівня ідеологічної суперечки між «Сходом» і «Заходом». Одна з найбільш резонансних заяв прозвучала від Герінга: «Так, розумію. І я розумію, що за ці злочини весь німецький народ приречений на

прокляття» [24, ст. 10]. Це свідчення має глибоко амбівалентний зміст. З одного боку, Герінг формально визнає масштаб злочинів, з іншого — перекладає моральну відповідальність з себе на "весь німецький народ", тобто знову намагається розмити вину. Така риторика є маніпулятивною, адже на Нюрнберзькому процесі йшлося не про колективну провину, а про індивідуальну кримінальну відповідальність конкретних осіб. Фактично, Герінг намагається представити себе не як організатора та виконавця злочинів, а як частину великої історичної катастрофи, де всі є жертвами, включно з ним самим. Це — типовий приклад моральної інверсії, коли злочинець намагається виглядати об'єктом трагедії, а не її суб'єктом.

У відповідь прокурор Роберт Джексон у своєму вступному слові чітко окреслює межі відповідальності: «Історія досі не знала злочинів, що потягли за собою стільки жертв і були вчинені з такою жорстокістю» [24, ст. 10]. Його позиція була не просто правовою, а моральною та цивілізаційною. Джексон підкреслює унікальність злочинів нацизму і необхідність міжнародного суду не як помсти, а як акту історичної справедливості, який мав за мету створити прецедент, що злочини проти людяності не залишатимуться безкарними.

Одним з найважливіших доказів, наданих Нюрнберзьким трибуналом у справі звинувачення у злочинах проти миру, став так званий документ Хосбаха — протокол наради у Рейхсканцелярії від 5 листопада 1937 року, складений військовим ад'ютантом Фрідріхом Хосбахом. На цій нараді Гітлер чітко артикулював свій намір розпочати загарбницьку війну за "життєвий простір" на Сході, розглядаючи можливість анексії Австрії та Чехословаччини як першого етапу експансії. Цей документ продемонстрував, що війна була заздалегідь спланованою політикою, а не реакцією на зовнішні обставини. «Проблема простору може бути вирішена тільки силою... Австрія та Чехословаччина мають бути захоплені...» [9, ст. 123–130] — зазначалося у змісті протоколу. Цей факт став основою обвинувачення в свідомому порушенні міжнародних договорів, включно з Версальським договором і Пактом Бріана–Келлога (1928), який забороняв ведення агресивної війни як методу

міжнародної політики. Документ також важливий з психологічної точки зору: він показує, що нацистське керівництво діяло з холодним, стратегічним розрахунком, а не в умовах імпровізації чи самозахисту, як часто стверджували обвинувачені.

Одним із ключових моментів Нюрнберзького процесу став показ документального фільму, який демонстрував жахливі умови життя та смерті в нацистських концентраційних таборах. Цей фільм мав на меті не лише засвідчити масштаби злочинів, а й викликати моральне осмислення й реакцію серед обвинувачених. Рудольф Гесс, який перебував у стані практично повної амнезії, після перегляду заявив: «Я в це не вірю!» [24, ст. 13] — таким чином демонструючи своє відторгнення чи відмову прийняти факт злочинів. Імперський міністр внутрішніх справ Вільгельм Фріче, навпаки, не стримав емоцій: «Щойно ми закрили за собою двері й почали говорити, він розплакався.» [24, ст. 13]. Фріче також висловив усвідомлення масштабів трагедії, додавши: «Ніяка сила земна чи небесна не в змозі змити цей сором із моєї країни! Не за одне покоління, не за сотні років!» [24, ст. 13]. Імперський міністр озброєнь Альберт Шпеєр не показував зовнішніх емоцій, однак у своїй заяві підтвердив свою віру у колективну відповідальність партійного керівництва, але разом із тим захистив німецький народ від індивідуальної вини: «Цей фільм лише зміцнив мою віру в колективну відповідальність партійних вождів і у невинність німецького народу.» [24, ст. 13] Цей епізод демонструє різні психологічні реакції лідерів Третього Рейху на пряме зіткнення з наслідками їхніх дій. Від заперечення (Гесс) через емоційне розкаяння (Фріче) до прагнення зняти особисту відповідальність, перекладаючи її на партійне керівництво (Шпеєр). Це підкреслює, наскільки важливою була не лише юридична, але й психологічна складова процесу денацифікації — потреба «вилікувати» німецьке суспільство від нацистської ідеології через усвідомлення та визнання злочинів.

Під час перерви на обід, коли почав виступати радянський прокурор Руденко, Герінг та Гесс демонстративно зняли навушники, даючи зрозуміти, що вважають цю

промову не вартою уваги. Герінг пізніше пояснив таку поведінку тим, що він уже заздалегідь знав, що говоритимуть представники радянської сторони. Однак його здивувало згадування Польщі серед країн, на які нацистська Німеччина здійснила агресію. Герінг коментував: «Не думав, що вони будуть настільки безсоромні, що ще й Польщу сюди приплітатимуть.» [24, ст. 38] На запитання, чому йому це здається безсоромним, Герінг відповів: «Тому що вони, разом з нами, самі напали на Польщу. Все було заздалегідь узгоджено!» [24, ст. 38] Ця реакція відображає типове заперечення та спробу перекласти вину радянській стороні, що було частиною стратегії захисту обвинувачених.

Водночас генерал Паулюс різко засудив безвідповідальну політику Гітлера, заявивши, що вже до 3 вересня 1940 року Німеччина розробила план агресивного нападу на Радянський Союз, порушивши договір про ненапад. Паулюс також звинуватив Кейтеля, Йодля та Герінга у плануванні агресивних воєн і безглузких людських жертв. Під час перерви між засіданнями у військовій групі обвинувачених спалахнула гостра дискусія. Гнівні звинувачення в адресу Паулюса лунали вголос, а між самими обвинуваченими та їхніми адвокатами почалися сварки. Герінг, звертаючись до свого захисника, вигукнув: «Запитайте у цієї брудної свині, чи розуміє він, що він — зрадник! Запитайте, чи дали йому російське громадянство!» [24, ст. 41] Реакція німецьких обвинувачених відображає глибоке внутрішнє протистояння та заперечення відповідальності, характерні для багатьох представників нацистського керівництва. Вони намагалися знівелювати обвинувачення, підкреслюючи, що й інші держави (зокрема Радянський Союз) також мали свою частку вини або співучасті у воєнних подіях, що було частиною психологічної оборони. Такий захист також свідчить про небажання визнати свою провину і прагнення зберегти власну репутацію, навіть у ситуації, коли докази були беззаперечними. Крім того, різка реакція Герінга та напружені суперечки всередині групи обвинувачених демонструють гострий конфлікт між прагненням до спільного захисту та взаємними звинуваченнями, що підкреслювало моральний і

психологічний розпад лідерів Третього Рейху. Цей епізод ілюструє, що юридичний процес у Нюрнберзі не був лише формальним судом, а й ареною боротьби за моральну і психологічну перевагу, де кожна сторона намагалася впливати на інтерпретацію подій і відповідальність.

Після основного Нюрнберзького процесу, проведеного у 1945–1946 роках, у 1949 році відбулося ще 12 малих процесів, де судили низку нацистських функціонерів, менш високопоставлених, але не менш відповідальних за воєнні злочини. Ці суди мали на меті продовжити справу покарання за злочини нацистського режиму, утвердити правосуддя та відновити довіру до системи. Чи мали право звинувачувати німців представники СРСР та США? Фраза «Переможці судять переможених» стала предметом гострої критики Нюрнберзького процесу. Часто ставили під сумнів легітимність суду через те, що обвинувачами виступали представники країн-переможниць, серед яких були Іон Нікітченко, Роман Руденко та Франсіс Бідл. Ці прокурори, з одного боку, мали політичний і моральний авторитет, адже їхні країни зазнали величезних втрат від нацистської агресії. З іншого боку, у публічних дискусіях ідея про те, що самі обвинувачі були пов'язані з певними суперечливими діями чи навіть злочинами, викликала сумніви щодо справедливості процесу. Під час процесу звучали і радикальні заклики: «Просто розстріляйте всіх нацистів», адже багато хто вважав, що суди лише затягують покарання і не зможуть повністю очистити суспільство від ідеології нацизму. Проте процеси дали можливість легітимно розкрити злочини та створити історичні документи, що заклали основу для міжнародного права і запобігання подібним трагедіям у майбутньому. Після війни постраждало не лише керівництво, а й звичайні громадяни.

Особливо складними були умови життя пересічних німців, які стикалися з низкою проблем:

- 1) Примусові роботи. Багато німців були залучені до відновлювальних робіт, виконуючи примусові роботи, що відображено в художньому фільмі 1947 року «Над

нами небо» [53]. Цей фільм ілюструє тяжкі умови та психологічний стан простих людей у післявоєнний період.

2) Роль жінки в суспільстві. Жінки відігравали ключову роль у відбудові країни. За оцінками, близько 26 тисяч жінок і 9 тисяч чоловіків займалися розчищенням завалів і руїн, замінюючи зруйновану чоловічу працю. «Нам наказали з'явитися на Есмархштрассе о пів на сьому ранку. Мене дивує, що наші лідерки з Союзу німецьких дівчат та інші дівчата з нашої місцевості, які також були членкинями партії, там не з'явилися. Їм якимось чином вдалося викрутитися. Нас повернули назад на бульвар, де були гори уламків і завалів, вищі за людський зріст. Там були навіть людські кістки. Ми працювали до дванадцятої години, потім відпочили дві години і знову працювали.» [8, ст. 10]

3) Психологічний стан чоловіків. Багато чоловіків повернулися з війни травмованими фізично і психологічно. Їх називали «зламаними» або «втраченими поколіннями», оскільки війна залишила глибокі шрами на їхньому здоров'ї та психіці.

4) Зростання кількості розлучень. Війна призвела до серйозних соціальних змін: кількість розлучень у Німеччині подвоїлася, що свідчило про руйнування сімейних зв'язків і моральних цінностей. Ось цитата Хільдегард Кнеф, яка стосується німецьких чоловіків, що повернулися після війни: «Німецькі чоловіки програли війну; тепер вони хочуть виграти її в ліжку» [32, ст. 34]. Ця цитата відображає її критику щодо спроб деяких чоловіків відновити свою чоловічу гідність через сексуальні стосунки після поразки у війні.

5) Ставлення інших країн до німців. Німців у багатьох державах зустрічали з підозрою і вороже. Їх відзначали пов'язками з літерою «Н» (Nazi – німець), вводили заборони на спілкування німецькою мовою, а також обмежували їхні права в різних сферах життя.

6) Право власності в умовах руйнування. В умовах повоєнної розрухи поняття права власності було практично нівельоване. Відновлення економіки й життя вимагало

масштабної перебудови соціальних і правових відносин. Ось цитата із щоденника очевидця тих подій - Маргрет Бовері: «Тобі слід було це бачити — люди вривалися через двері й вікна, хапали речі з полиць, билися між собою за здобич. Я схопила все, що потрапило під руку: Формамінт, сироп від кашлю, кілька рулонів паперу. Звісно, мила мені дістати не вдалося.» [14, ст. 34]

Після поразки нацистської Німеччини одним із ключових завдань окупаційних влади стало проведення комплексу заходів з денацифікації — процесу очищення німецького суспільства від нацистської ідеології та відповідних кадрів. Аспект покарання: як покарати 40 мільйонів? Уявімо масштаби: понад 40 мільйонів німців у тій чи іншій формі були пов'язані з нацистською партією чи організаціями. З них близько 5 мільйонів справ розглядалися в рамках денацифікації. Очевидно, покарати таку масу населення було неможливо — це призвело б до соціального хаосу. Через це найбільш масовим і «простим» методом стало визнання вини за принципом колективної відповідальності — ніби кожен, хто мав будь-які зв'язки з нацизмом, несе певну відповідальність. Проте фактично це було нереально — не вистачало ні ресурсів, ні часу. Аспект перевиховання: денацифікація як виховний процес. Другим важливим завданням було не лише покарання, а й перевиховання населення. Вважалося, що більшість німців можна «вилікувати» від нацистської ідеології, расизму і шовінізму, пропонуючи нову систему цінностей, демократію та права людини. Для цього широко використовувалися освітні програми, контролювали ЗМІ, шкільну освіту та громадське життя. В американському секторі було запроваджено систему анкети по денацифікації — спеціальні опитувальники, що оцінювали політичну відповідальність особи. Їх іноді називали «талонами», через форму і порядок розповсюдження. Однак сама процедура містила серйозні проблеми. Зокрема, в порушення принципу презумпції невинуватості, на німцях лежала заборона на «доказ власної невинуватості» — тобто фактично саме вони мали доводити, що не є винними, а не прокуратура — що винні. Це ускладнювало проходження денацифікації. Загалом, денацифікація вийшла з-під контролю. Деякі

впливові особи, як Гюнтер Квант, уникнули проходження денацифікації. Їхнє «поза процедурою» було пов'язане з політичними інтригами, допомогою з боку союзників або ж умисним приховуванням їх ролі під час війни.

Денацифікація стала однією з наймасштабніших спроб у світовій історії провести моральне, політичне та юридичне очищення суспільства після тоталітарного режиму. Попри благородні наміри, процес швидко перетворився на бюрократичну і часто хаотичну кампанію, позначену формалізмом, вибірковістю та правовими суперечностями. Масштабність завдання — «очистити» десятки мільйонів людей — унеможливила системний підхід. Часто саме ті, хто мав би понести відповідальність, уникали її завдяки політичним зв'язкам чи підтримці союзників, тоді як прості громадяни мусили самотійно доводити власну невинуватість. Таким чином, денацифікація виявилася скоріше політичним сигналом, ніж справжнім механізмом переосмислення нацистського минулого.

1.2. ФРН (Федеративна Республіка Німеччина) 1949-1963 рр

Постаті Конрада Аденауера як державного діяча та архітектора повоєнної Федеративної Республіки Німеччини присвячено чимало досліджень як у західній, так і в українській історіографії. У більшості праць він постає як ключова фігура на шляху відновлення німецької державності на засадах демократії, ринкової економіки та західної інтеграції. В україномовному просторі значний вклад у популяризацію та аналіз політичної спадщини Аденауера зробив Степан Борчук, зокрема у своїй статті «Конрад Аденауер (1876–1967): архітектор нової Німеччини» [44]. У ній автор не лише подає біографічні віхи політика, а й аналізує його ідеологічні засади, особливу роль у формуванні Християнсько-демократичного союзу та значення його зовнішньополітичного курсу на Захід для стабілізації ФРН у післявоєнний період.

Західну європейську перспективу на роль Аденауера у формуванні нового образу Німеччини глибоко аналізує Норман Дейвіс у своїй фундаментальній праці «Європа: Історія» [19], де розділи, присвячені XX століттю, містять критичний огляд становлення західнонімецької ідентичності, політичної культури та ролі ХДС як інституціонального стовпа нової демократії.

Питання формування ХДС та його ролі у державотворенні ФРН глибоко досліджує Тетяна Купрій у авторефераті дисертації «Утворення ХДС і його участь у державотворчому процесі Німеччини (1945–1959 рр.)» [51]. У цій праці проаналізовано механізми політичної мобілізації на християнсько-демократичній основі та стратегічну інтеграцію конфесійних середовищ, що стало основою для політичного успіху Аденауера.

В аспекті соціально-економічної політики важливе місце посідає робота П. М. Касперовича «Історія сучасної Німеччини (XX століття)» [26], де розглянуто вплив «економічного дива» та особисту роль Людвіга Ерхарда як міністра економіки в кабінеті Аденауера. Автор робить акцент на соціальному ринковому господарстві як на моделі, що поєднала свободу підприємництва з елементами соціального захисту.

Окремо варто відзначити працю О. Підлущького «Постаті XX століття» [27], де Конрад Аденауер постає як одна з центральних постатей європейської політики повоєнного часу. Автор акцентує на харизмі політика, його стратегії поступової реінтеграції ФРН у міжнародні структури та вмінні зберігати політичну стабільність попри складну внутрішню динаміку.

Таким чином, у сучасній українській історіографії сформувалася стійка оцінка Конрада Аденауера як провідного реформатора і демократичного модернізатора Західної Німеччини. Його правління розглядається не лише як етап економічного відродження, а й як формування нової політичної культури, що заклала підвалини майбутньої об'єднаної Європи.

Після створення Федеративної Республіки Німеччини у 1949 році країна опинилася перед новим етапом — не лише відбудови зруйнованої економіки, але й формування нового демократичного суспільства, вільного від тоталітарного минулого. Центральною фігурою цього процесу став перший федеральний канцлер — Конрад Аденауер, який очолював уряд ФРН до 1963 року. Його епоха — це період «вкорінення Заходу» (*Westbindung*), поступової реінтеграції Німеччини у світове співтовариство, побудови стабільної демократії та повільного, але незворотного переосмислення нацистського минулого. Однією з головних ініціатив Конрада Аденауера в перші повоєнні роки стало створення християнсько-демократичної політичної сили, яка протиставлялася як націонал-соціалізму, так і марксизму. Його ідеєю було сформувати ідеологічну альтернативу, засновану на християнських моральних засадах, соціальному ринковому господарстві та демократичних цінностях. Уперше в історії Німеччини представники двох головних християнських конфесій — католики й протестанти — об'єдналися в єдину політичну силу: Християнсько-демократичний союз (ХДС). Ця партія, утворена в 1945–1947 роках за безпосередньої участі Аденауера, стала ядром нової західнонімецької політичної еліти. Її баварським партнером виступив Християнсько-соціальний союз (ХСС), із яким ХДС сформував політичний блок. У серпні 1949

року відбулися перші парламентські вибори до Бундестагу новоствореної Федеративної Республіки Німеччини. Блок ХДС/ХСС отримав 30% голосів виборців і сформував коаліцію з Вільною демократичною партією (ВДП) та невеликою правоцентристською політичною силою. Ця коаліція дозволила Аденауерові сформувати уряд.

21 вересня 1949 року Конрад Аденауер був обраний першим канцлером ФРН. Його обрання відбулося з мінімальною перевагою: за нього проголосували 202 із 402 депутатів Бундестагу, і вирішальним виявився його власний голос. Це рішення стало символічним актом, який засвідчив його політичну рішучість і стратегічну майстерність. Столицею Федеративної Республіки було обрано місто Бонн — невелике містечко на Рейні, яке стало тимчасовим центром нової німецької держави. Вибір Бонна, а не Берліна, мав як символічне, так і практичне значення — він демонстрував дистанціювання від колишньої столиці, асоційованої з нацистським режимом, та орієнтацію на новий, демократичний політичний курс. Політичний шлях, що привів Аденауера до канцлерського крісла, був непростим. У повоєнній Німеччині він мусив протистояти не лише розрусі й хаосу, але й потужному лівому руху, недовірі серед населення, а також складним стосункам із союзниками. Тим не менш, йому вдалося мобілізувати політичні сили, об'єднати німецьке суспільство навколо ідеї відновлення демократії та закласти основи нової державності.

Ключовим досягненням цього періоду стало стрімке економічне зростання, яке згодом увійшло в історію як «німецьке диво» (*Wirtschaftswunder*). Як слушно зауважує Степан Борчук, хоча «країна не могла самостійно вийти з післявоєнної розрухи», основним чинником стабілізації стала не лише зовнішня допомога, а й «правильно визначена і реалізована урядом К. Аденауера економічна політика» [44, ст. 43]. Особливу роль у цьому процесі відіграв міністр економіки Людвіг Ерхард, який впровадив модель соціального ринкового господарства, поєднуючи елементи вільного ринку з державним соціальним втручанням. Борчук підкреслює, що політика Ерхарда ґрунтувалася на «розвитку малого бізнесу», впровадженні

«соціального» житлового будівництва, податкових пільг і підтримки ощадників через «випуск “народних акцій” акціонерного капіталу». В результаті «тільки за п’ять перших років правління К. Аденауера валовий внутрішній продукт зріс на 48%, реальна заробітна плата – на 80%» [44, ст. 43]. Незважаючи на складну міжнародну обстановку, Аденауер доклав зусиль для геополітичного утвердження ФРН як частини західного блоку. Його стратегічною метою було «введення ФРН в суспільно-політичні структури західних держав і, в подальшій перспективі, об’єднання двох Німеччин (ФРН та НДР)» [44, с. 44]. В цьому контексті важливо зазначити, що Аденауер був «найбільш послідовним прихильником європейської політичної, економічної і військової інтеграції», виступаючи за створення «Федеративної Європи з могутніми інструментами управління і влади» [44, ст. 44].

Свої політичні переконання канцлер не полишив до кінця свого правління, і його добровільна відставка 1963 року стала унікальним явищем у німецькій політичній історії. Як зазначив голова бундестагу Херстенмайєр, «людина, тривалий час перебуваючи на вершині влади, залишає її не внаслідок свого банкрутства як політика, а з доброї волі, в мирі і злагоді» [44, ст. 44]. Постать Конрада Аденауера, як справедливо резюмує Борчук, була вирішальною у процесі формування сучасної Німеччини: «Не зроби К. Аденауер Німеччину справді західною державою – не було б жодного шансу на створення єдиної Європи» [44, ст. 44].

Важливу роль у формуванні нової політичної культури Федеративної Республіки Німеччина відіграв перший федеральний президент Теодор Хойс (1949–1959), представник Вільної демократичної партії (ВДП). Його обрання на посаду глави держави знаменувало собою початок нового демократичного етапу, в якому політична відповідальність, моральна авторитетність та відкритість стали новими ідеалами. Разом із канцлером Конрадом Аденауером він становив перший в історії ФРН політичний тандем, що задав загальний тон розвитку держави.

Хойс, як особа з бездоганною репутацією інтелектуала і публіциста, уособлював демократичну легітимність та моральну віднову нової Німеччини, яка

намагалася дистанціюватися від тоталітарного минулого. Хоча президентська посада у ФРН мала обмежені повноваження, особа Теодора Хойса допомогла сформувати образ відповідальної і гуманістичної влади, що була вкрай важливою у перші повоєнні роки, коли суспільство потребувало авторитетів, здатних забезпечити єдність нації. Як підкреслюють дослідники, «Теодор Хойс не просто виконував представницькі функції, а став символом морального авторитету нової республіки» [26, ст. 126].

Ще одним соратником Конрада Аденауера був Ганс Глобке. Перед Другою світовою війною Глобке був відомий як юрист і державний службовець, працював у міністерстві внутрішніх справ Третього рейху. Він був одним із авторів коментарів до законів про расову чистоту (Nürnberger Gesetze), що у подальшому викликало численні суперечки про його роль у нацистському режимі. Зокрема, історик Джон Кірш (John Kirch) у своїй праці «Hans Globke and the West German State» зазначає: «Глобке залишався однією з найспірніших фігур в історії післявоєнної Німеччини — державний службовець із нацистським минулим, який став архітектором демократичної адміністрації» [31, ст. 112]. Після війни Глобке уникнув суворих санкцій за нацистське минуле і швидко інтегрувався у новий уряд ФРН. Сам Аденауер високо цінував його професійні якості, незважаючи на минулі зв'язки. Глобке сприяв формуванню політики пом'якшення денацифікації, що відповідала прагненню Аденауера швидко стабілізувати країну та інтегрувати у суспільство колишніх членів нацистської партії.

Як зазначає історик Норман Дейвіс: «Політика Глобке і Аденауера була спрямована на те, щоб створити нову державу без радикального відкидання багатьох фахівців, які працювали в Третьому рейху, що дозволило уникнути адміністративного вакууму» [19, ст. 1245]. Цей підхід викликав критику з боку деяких західних союзників і внутрішніх опонентів, проте забезпечив стабільність і послідовність державного управління. Глобке був активним учасником розробки адміністративних структур, які підтримували економічне зростання країни. Він

координував роботу між різними відомствами, що сприяло реалізації реформ Людвіга Ерхарда. Відзначаючи цю роль, історик П. Касперович у праці «Історія сучасної Німеччини» підкреслює: «Глобке став ключовою фігурою, яка забезпечила зв'язок між політичною волею канцлера та ефективним функціонуванням бюрократичного апарату, що було необхідно для «німецького дива» [26, ст. 89].

Водночас із зовнішньою реабілітацією тривало й внутрішнє пристосування до нових політичних реалій. Під тиском Холодної війни та загрози зі Сходу питання денацифікації поступово втрачало пріоритет. Уже на початку 1950-х років Аденауер наполягав на «політиці амністії та інтеграції» колишніх членів нацистської партії до нового суспільства. У 1951 р. було ухвалено "Закон про реінтеграцію державних службовців", що дозволяв багатьом колишнім нацистам повернутися на посади у держапараті, юстиції та поліції. Таким чином, прагматизм взяв гору над принциповістю — зокрема, з огляду на необхідність швидкої відбудови країни та її інституцій. "Закон про колишніх нацистів" (Gesetz über die Befreiung von der nationalsozialistischen Herrschaft und deren Folgen 1951 року), або офіційно — "Закон про звільнення від наслідків націонал-соціалістичної влади" (нім. Gesetz zur Befreiung von der nationalsozialistischen Herrschaft und deren Folgen, 1951) був прийнятий у ФРН у 1951 році і передбачав механізми юридичного звільнення (амністії) багатьох німців, які мали колишні зв'язки з націонал-соціалістичним режимом, що стало частиною процесу денацифікації та інтеграції колишніх нацистів у нове демократичне суспільство. Приклад цитати з тексту закону (німецькою з перекладом): «„Dieses Gesetz dient der Befreiung von den Rechtsfolgen der nationalsozialistischen Herrschaft für Personen, die nicht durch schwere Verbrechen belastet sind.“ («Цей закон служить звільненню від юридичних наслідків націонал-соціалістичного режиму для осіб, які не були пов'язані з тяжкими злочинами.»)» [3].

Варто зазначити, що цей підхід викликав як зовнішню, так і внутрішню критику. З одного боку, західні союзники поступово погоджувалися із курсом «нормалізації», з іншого — численні жертви нацизму та представники опору вбачали

у цьому «другу зраду». Німецьке суспільство 1950-х — це суспільство амнезії. Публічне обговорення нацистського минулого або замовчувалося, або витіснялося на периферію суспільного дискурсу. У масовій свідомості переважала стратегія витіснення та персонального самоочищення — переважна більшість громадян вважала себе або жертвами, або байдужими спостерігачами нацистських злочинів. Конрад Аденауер не був ініціатором масового перегляду минулого — навпаки, він вважав, що на цьому етапі Німеччина повинна «рухатися вперед». Йому часто приписують цитату: ««Поки немає чистої води, грязну не виливатимуть», хоча офіційних покликань на неї немає. У 1951 році він виступив у Бундестазі зі словами: «Ми не можемо вічно жити під тягарем провини. Настав час для єдності та відбудови» [4]. Проте повністю уникнути відповідальності було неможливо. У 1952 році ФРН уклала Угоду з Ізраїлем про виплату репарацій жертвам Голокосту (відомі як Люксембурзькі угоди).

Основні положення угоди:

- «- Фінансова компенсація: ФРН зобов'язалася виплатити Ізраїлю 3 мільярди німецьких марок для покриття витрат на оселення та реабілітацію єврейських біженців, які були переселені до Ізраїлю після Другої світової війни.
- Додаткові виплати: Окрім основної суми, ФРН зобов'язалася виплатити додаткові 450 мільйонів марок через Conference on Jewish Material Claims Against Germany для компенсації індивідуальних жертв нацистських переслідувань.
- Умови виплат: Виплати мали здійснюватися протягом 12 років у вигляді товарів та послуг, що постачалися до Ізраїлю.
- Протоколи до угоди: До угоди були додані два протоколи: перший стосувався компенсаційних виплат, а другий — повернення майна та компенсації індивідуальних жертв» [1].

Це був важливий, хоч і болючий крок, який Аденауер аргументував не як акт провини, а як акт морального обов'язку. Варто зазначити, що ця угода викликала

суспільний резонанс: багато німців її відверто засуджували, що свідчило про глибину непрожитої травми та рівень заміщеного національного наративу.

Період правління Конрада Аденауера в історії ФРН став етапом політичної стабілізації, економічного відродження та поступової моральної реабілітації країни в очах міжнародної спільноти. Проте процес подолання тоталітарного спадку в ці роки мав обмежений характер: нацистське минуле часто замовчувалося, денацифікація втратила свою силу, а суспільна свідомість керувалася радше стратегією витіснення, аніж критичного осмислення. Цей період, без сумніву, заклав основи нової демократичної Німеччини, однак залишив багато питань без відповідей, передавши тягар осмислення наступному поколінню.

1.3. Східна частина і НДР (Німецька Демократична Республіка)

Дослідження історії Східної Німеччини, зокрема Німецької Демократичної Республіки (НДР), посідає важливе місце у західноєвропейській та українській історіографії. Оскільки утворення НДР стало прямим наслідком поділу Німеччини після Другої світової війни, історики звертали особливу увагу на ідеологічні, політичні та соціально-економічні засади її функціонування, репресивний апарат держави, а також на повсякденне життя громадян у соціалістичній системі.

У зарубіжній історіографії знаковим є внесок таких дослідників, як Мері Фулбрук, яка у своїй праці *The People's State: East German Society from Hitler to Honecker* [23] пропонує новаторський погляд на життя в НДР, акцентуючи увагу на взаємодії держави та суспільства й критикуючи стереотипи про повністю репресивну природу режиму.

Водночас, традиційна західнонімецька історіографія довгий час тяжіла до концепції "другої диктатури" (*Zweite Diktatur*), зосереджуючи увагу на репресивній діяльності Штазі, політичних переслідуваннях і відсутності громадянських свобод. Це відображено у працях Клауса-Дітера Мюллера (*Die DDR – zwischen Repression und Legitimität*, 1995) [69] та інших представників так званої тоталітарної школи. Важливу документальну базу для вивчення НДР становлять матеріали проекту *Dokumente zur Geschichte der DDR (1945–1990)* [2], який включає урядові постанови, протоколи ССПГ, директиви Штазі тощо.

Вивчення картографічних, фотографічних та музейних ресурсів – таких як “DDR Museum Berlin, DDR-Fotoarchiv, а також Geodatenbank zur Geschichte der DDR” [2] – дає змогу реконструювати повсякденну реальність соціалістичної Німеччини, дослідити економічну політику, урбаністичні зміни, культуру та освіту в умовах державного контролю. Особливу увагу приділяється аналізу ролі Радянського Союзу у формуванні політичного курсу НДР. У цьому аспекті цінними є дослідження радянських та східноєвропейських істориків, а також архівні документи радянської окупаційної адміністрації (SMAD), які стали доступними

після 1990 року. В українській історіографії дана проблематика досліджувалася менш системно, однак окремі науковці приділяли увагу розвитку соціалістичних режимів у Центрально-Східній Європі.

Праця Петра Касперовича Історія сучасної Німеччини (XX століття) [26] містить окремі розділи, присвячені становленню НДР, у яких розкриваються основні віхи її політичного розвитку. Нарешті, важливо зазначити, що після об'єднання Німеччини у 1990 році відбувся якісний зсув у підходах до дослідження НДР. Розкриття архівів, доступ до джерел СЄПГ та Міністерства держбезпеки (MfS) сприяли формуванню критичної післяуніфікаційної історіографії, яка намагається подолати однобічність Cold War Studies, інтегруючи соціальні, антропологічні та мікроісторичні підходи до вивчення життя у НДР.

Після завершення Другої світової війни радянська окупаційна влада в Східній Німеччині проголосила курс на денацифікацію та побудову соціалістичного суспільства. Однак на практиці ці заходи часто перетворювалися на інструменти політичного контролю та репресій. Як зазначає дослідник Александер фон Платон, радянські спеціальні табори в Німеччині були спрямовані не лише на очищення від нацистських елементів, але й на встановлення монополії влади через превентивні арешти та політичне переслідування.

У період з 1945 по 1950 рік радянська влада створила десять спеціальних таборів у зоні своєї окупації в Німеччині. Один із найбільших — Спеціальний табір № 7 у Заксенгаузені — був розташований на території колишнього нацистського концтабору. За даними музею Меморіалу Заксенгаузен, у цьому таборі утримувалося близько 60 000 осіб, з яких приблизно 12 000 померли від голоду та хвороб між 1945 і 1950 роками. Загалом, за офіційними даними, оприлюдненими Міністерством внутрішніх справ СРСР у 1990 році, через спеціальні табори пройшло 122 671 німців, 34 706 громадян СРСР та 460 іноземців. З них 43 035 осіб померли під час ув'язнення.

Незалежні дослідники, такі як Наталя Єське, вважають, що кількість затриманих могла бути на 30 000 більшою, ніж офіційно визнано, хоча кількість смертей вважається достовірною. Більшість смертей були спричинені голодом, хворобами та відсутністю медичної допомоги. У таборах утримувалися різні категорії осіб: від колишніх нацистських функціонерів до звичайних громадян, які були арештовані без чітких підстав. Серед ув'язнених були члени нацистських організацій, державні службовці, а також особи, які були арештовані без конкретних звинувачень. Багато з них утримувалися без суду та слідства, а умови в таборах були жахливими: нестача їжі, антисанітарія та відсутність медичної допомоги призводили до високої смертності. Політика «перевиховання» в Східній Німеччині після Другої світової війни, реалізована через систему спеціальних таборів НКВС, була спрямована не лише на денацифікацію, але й на встановлення політичного контролю та придушення опозиції. Масові арешти, утримання без суду та жахливі умови в таборах свідчать про репресивний характер цієї політики. Ці події залишили глибокий слід у колективній пам'яті та історії Німеччини.

Після утворення Німецької Демократичної Республіки у 1949 р. східна частина Німеччини опинилася під владою комуністичного режиму, що намагався побудувати соціалістичне суспільство на основі централізованого планування, рівності та соціального забезпечення. Протягом 1950–1970-х років влада НДР здійснювала активну політику в галузі охорони здоров'я, освіти, працевлаштування, забезпечення житлом, рівноправності жінок. Разом із тим, соціальна сфера нерозривно поєднувалася з жорстким політичним контролем, обмеженням свободи думки та цензурою. Одна з центральних проблем післявоєнного періоду — дефіцит житла — вирішувалася масштабними державними проектами. У 1960-х роках влада реалізувала житлову програму, спрямовану на масове будівництво панельних багатоповерхівок.

Як зазначалося у *The Washington Post*, «масивні житлові проекти з'явилися по всій країні, центри міст були перебудовані. Телевізори, посудомийні машини та

приватні автомобілі стали нормою, а не винятком» [49]. Це свідчить про зростання рівня матеріального добробуту, хоча й без значного вибору чи якості товарів. Втім, побут залишався складним. У *The New Yorker* у 1972 р. зазначалося: «М'ясо та свіжі фрукти в дефіциті. Ціни високі. Якість товарів низька. Одяг одноманітний. Найпопулярніші магазини — це Інтершопи, які продають західні товари за іноземну валюту. Зарплати низькі, а працівники перевантажені» [48]. Це вказує на дефіцит товарів і невдоволення серед населення. Соціалістична влада вважала медицину та освіту стратегічно важливими сферами. Згідно із дослідженням Інституту «IF DDR», «у 1965 році Закон про єдину соціалістичну систему освіти зробив охорону здоров'я центральним елементом освіти та встановив кваліфікаційні вимоги для персоналу в яслах, дитячих садах і школах» [46]. Таким чином, медицина стала невіддільною частиною щоденного життя дітей і молоді. Попри це, якість медичних послуг залишалася суперечливою.

Мері Фулбрук у книзі *The People's State* наголошує: «Система охорони здоров'я в НДР характеризувалася поєднанням економічно обмеженого співчуття та байдужості до деяких людських наслідків економічної політики» [23, ст. 123]. Індустріалізація та нестача робочої сили сприяли масовому залученню жінок до праці. Вже у 1960-х роках більшість жінок працювала на рівні з чоловіками. Згідно з дослідженням *Tricontinental Institute*, «до 1960 року існувало 4 031 бригада домогосподарок, що складалася приблизно з 30 000 жінок» [47]. Це стало свідченням активної соціалізації жіноцтва та його залучення до виробництва. Разом із покращенням соціального забезпечення у НДР існувала тотальна система державного контролю. На всіх підприємствах діяли платні інформатори, а членство у Вільній німецькій молоді стало обов'язковим для дітей і підлітків.

Як свідчить публікація в *The New Yorker*, «у країні панує поліцейська держава. Платні шпигуни присутні серед працівників на кожному заводі та на конференціях. Кожна дитина повинна вступити до Вільної німецької молоді» [48]. Система Служби державної безпеки (Штазі) проникала в усі сфери життя, позбавляючи людей

приватності. Соціальна політика НДР у перші десятиліття існування була спрямована на формування рівного, безкласового суспільства. Уряд забезпечив населення базовими соціальними благами — житлом, медичним обслуговуванням, освітою, рівноправ'ям жінок. Водночас тотальний контроль, дефіцити, ідеологічна надбудова та відсутність демократичних свобод сформували специфічну «соціальну рівність у нестачі», яка на довгий час визначала обличчя НДР.

Керівництво НДР наполягало на тому, що нова соціалістична держава не є правонаступницею нацистської Німеччини. Комуністична еліта в Східному Берліні вважала, що з приходом до влади робітничо-селянської влади в особі СЄПГ (Соціалістичної єдиної партії Німеччини), уся відповідальність за злочини націонал-соціалізму була перекладена на капіталістичний Захід. Відтак, усі питання репарацій — справа ФРН, яку в НДР трактували як спадкоємицю гітлерівського режиму. Іншими словами, комуністичне керівництво поставило знак рівності між нацизмом і капіталізмом, аби ідеологічно обґрунтувати власну непричетність.

Як писала Мері Фулбрук: «НДР вибудувала наратив, згідно з яким справжній розрив із нацизмом стався лише в Східній Німеччині. Тим самим не було потреби в "осмисленні провини", адже комуністичний режим постав як антифашистська альтернатива» [23, ст. 120]. Попри відмову від міжнародних репарацій, НДР фактично з перших днів свого існування здійснювала значні репараційні виплати СРСР. Вони реалізовувалися через демонтаж заводів, відвантаження продукції, контроль над підприємствами, зокрема через створення радянсько-німецьких акціонерних товариств (SAG). За оцінками, обсяг радянських репарацій із Східної Німеччини досягав \$10 млрд (у тодішніх цінах). Проте ці виплати були спрямовані виключно на Радянський Союз і не включали компенсацій жертвам нацизму, зокрема євреям, полякам чи іншим окупованим народам. Це стало предметом критики з боку Ізраїлю та міжнародної єврейської спільноти.

Ще одним ключовим елементом радянської (а отже, і східнонімецької) політики була концепція «братських народів». Згідно з нею, держави

соціалістичного табору були єдиною родиною, об'єднаною спільною боротьбою проти фашизму. У межах цієї доктрини піднімати питання німецької провини перед поляками, євреями чи радянськими громадянами вважалося недоречним і таким, що порушує єдність. Це призвело до свідомого приглушення теми Голокосту в офіційній пам'яті НДР. Історик Джеффри Герф зауважував: «У Східній Німеччині Голокост як окрема трагедія євреїв майже не згадувався. Натомість євреїв відносили до категорії "антифашистів", яку свідомо розмивали, аби не загострювати увагу на конкретних етнічних злочинах» [28, ст. 313]. Подібну ситуацію описує і дослідниця Аннетт Вайнке: «НДР не визнавала потреби у виплатах Ізраїлю, оскільки вважала себе антифашистською державою, яка не успадкувала відповідальності за нацистські злочини» [41, ст. 98]. Через відсутність публічного обговорення вини, концепції колективної відповідальності, меморіалізації жертв нацизму (окрім антифашистів-комуністів), кілька поколінь східних німців виростили без усвідомлення провини за злочини Третього Рейху.

Тоді як у ФРН із 1960-х розпочався процес «Vergangenheitsbewältigung» (осмислення минулого), у НДР панувала концепція «antifaschistischer Gründungsmythos» (міф про антифашистське заснування держави). Відмова НДР від виплати репарацій і заперечення колективної відповідальності за злочини нацизму були зумовлені ідеологічною позицією, радянською політикою та прагненням збудувати нову історичну легітимність. Це мало довготривалі наслідки: глибоко вкорінена амнезія щодо Голокосту і формування наративу, в якому провина була «експортована» до ФРН.

Під час судового процесу над Адольфом Ейхманом у Єрусалимі (1961–1962) Німецька Демократична Республіка (НДР) відмовилася надати будь-які матеріали чи документи на запит Федеративної Республіки Німеччини (ФРН). Ця позиція була зумовлена як ідеологічними, так і політичними міркуваннями. НДР позиціонувала себе як «антифашистську державу», яка не є правонаступницею нацистської Німеччини. Відтак, вона відмовлялася визнавати будь-яку відповідальність за

злочини Третього Рейху. У цьому контексті, передача матеріалів для суду над Ейхманом, який був одним із головних організаторів Голокосту, суперечила б офіційній позиції НДР про її «антифашистське» походження. Відмова НДР надати матеріали також була зумовлена політичним протистоянням із ФРН. Східна Німеччина не визнавала легітимність ФРН і не бажала співпрацювати з нею в міжнародних справах. Крім того, НДР прагнула уникнути будь-яких дій, які могли б зміцнити позиції ФРН на міжнародній арені. Відмова НДР надати матеріали для суду над Ейхманом була зумовлена поєднанням ідеологічних переконань про непричетність до нацистського минулого та політичного протистояння з ФРН. Це рішення відображало загальну стратегію НДР щодо уникнення відповідальності за злочини нацизму та підтримання власного наративу про «антифашистське» походження держави.

Після завершення Другої світової війни у Східній Німеччині, яка опинилася під контролем СРСР, було сформовано Німецьку Демократичну Республіку – державу з офіційною антифашистською ідеологією, яка заперечувала будь-яку спадковість із Третім Рейхом. На відміну від ФРН, у НДР не проводилася системна денацифікація в західному розумінні, натомість відбулася зміна політичної влади на марксистсько-ленінську, що дозволило уникнути широкого громадського обговорення та юридичної відповідальності за злочини нацизму. Репресивна політика, втілена у функціонуванні таборів інтернованих НКВС у 1945–1950 рр., де загинули тисячі осіб, засвідчила авторитарний характер нової влади. Східнонімецьке суспільство залишалось ізольованим від пам’яті про Голокост та відповідальність за нацистське минуле.

Виплата репарацій Ізраїлю була відкинута як «буржуазна змова», а радянська концепція «братніх народів» унеможливлювала колективну відповідальність за злочини проти євреїв і слов’ян. Цей підхід мав безпосередні наслідки: у 1961–1962 роках, під час процесу над Адольфом Ейхманом, НДР не лише не надала матеріалів для розслідування, а й свідомо дистанціювалася від участі в осмисленні спільного

минулого. Отже, подолання тоталітарного спадку в НДР мало декларативний і поверхневий характер. Під ширмою «антифашизму» новий комуністичний режим не лише не провів глибокого переосмислення нацистського минулого, але й сформував альтернативну пам'ять, у якій провина і відповідальність заміщалися політичними догмами і пропагандою.

РОЗДІЛ 2. Покарання нацистських злочинців

2.1. Вшанування пам'яті жертв Голокосту в Західній Німеччині

Проблема вшанування пам'яті жертв Голокосту в Західній Німеччині стала однією з центральних тем у німецькій та світовій гуманітаристиці другої половини XX – початку XXI століття. Історіографічні підходи до цього питання суттєво змінювалися у зв'язку з політичними змінами, трансформацією суспільної свідомості, зміною поколінь, а також розвитком історичної науки. У центрі уваги дослідників опинилися такі аспекти, як політика пам'яті (нім. *Vergangenheitspolitik*), культура каяття (*Erinnerungskultur*), міжпокоління дискусія про відповідальність, роль публічних просторів пам'яті, а також вплив Голокосту на формування сучасної німецької ідентичності.

Одним із найвідоміших дослідників післявоєнної політики пам'яті у ФРН є Норберт Фрай, автор фундаментальної праці «*Vergangenheitspolitik. Die Anfänge der Bundesrepublik und die NS-Vergangenheit*» [20]. У ній дослідник розкриває механізми інституційного та юридичного «інтегрування» колишніх нацистів у нові владні структури ФРН, демонструючи, що офіційна пам'ять у 1950-х роках була радше спрямована на забуття, ніж на визнання провини. За Фраєм, пам'ять про жертв Голокосту на цьому етапі залишалась маргіналізованою, а перевага надавалася «пам'яті про німецькі страждання» (наприклад, вигнання німців зі Сходу).

Цей підхід розвиває Джеффри Герф у своїй праці «*Divided Memory: The Nazi Past in the Two Germanys*» [28], де порівнює політику пам'яті у ФРН і НДР. На його думку, пам'ять у Західній Німеччині в перші повоєнні десятиліття була «амбівалентною» – між небажанням згадувати і моральною потребою відповідальності. Він наголошує, що лише після суду над Адольфом Ейхманом (1961) та хвилі студентських протестів 1968 року вшанування пам'яті жертв Голокосту стало складовою частиною суспільної дискусії.

Вагомий внесок у дослідження культури пам'яті зробили німецькі культурологи Алейда та Ян Ассмани. У своїй теоретичній праці «*Erinnerungsräume*.

Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses» [12] вони запровадили поняття культурної пам'яті як специфічного соціального конструкту, що формується через ритуали, тексти, пам'ятники й інституції. Вони виокремили Голокост як «негативну пам'ять», яка з часом стала ядром нової постнацистської німецької ідентичності. На думку Алеїди Ассман, справжнє переосмислення нацистського минулого стало можливим лише з приходом «другого покоління», яке вже не було безпосередньо пов'язане з Третім Рейхом.

Цей міжпоколіннєвий розрив у сприйнятті минулого яскраво простежується в працях Уте Фреверт, яка аналізує, як різні покоління німців по-різному сприймали й інтерпретували відповідальність за Голокост. Саме молодь 1960-х років – через відкритий конфлікт із батьками та критичне ставлення до офіційної історіографії – стала рушієм змін у публічній сфері пам'яті.

У центрі уваги сучасної історіографії також опинились меморіальні практики, спрямовані на вшанування жертв Голокосту. Дослідники, зокрема Едгар Вольфрум та Мартін Забров, простежують, як з 1980-х років розпочалося створення численних музеїв, меморіалів, а також поширення локальних ініціатив, таких як «каміння спотикання» (Stolpersteine) – проект Гюнтера Демніга, який через особисті вшанування жертв робить пам'ять відчутною у щоденному міському просторі. Інституціоналізація пам'яті, за спостереженнями Алеїди Ассман, супроводжувалася «перетворенням сорому на відповідальність», а Голокост перетворився з табуованої теми на ключовий елемент німецької колективної пам'яті.

Дослідники з Ізраїлю, зокрема Том Сегев та Єгуда Бауер, вказують на важливу роль міжнародного тиску, зокрема Ізраїлю та США, у формуванні відповідної політики пам'яті у ФРН. Репарації, виплачені ФРН відповідно до Люксембурзьких угод 1952 року, розглядаються не лише як акт компенсації, а й як елемент морального визнання провини. Ці події стали важливим етапом у символічному й практичному визнанні відповідальності за геноцид євреїв.

В українській історіографії тема вшанування пам'яті жертв Голокосту у ФРН висвітлюється фрагментарно, однак варті уваги аналітичні праці Віталія Гриневича, який у своїх студіях над історією нацизму та політик пам'яті вказує на «поступовість німецького каяття» та його залежність від демократичного розвитку. Ярослав Грицак у ширшому контексті аналізує культуру пам'яті як частину формування ліберальної демократії, а Олександр Зайцев акцентує на відмінності між «державною» та «громадянською» пам'яттю [25]. Дослідник Солошенко В.В. у своїй статті про політику пам'яті в ФРН наголошує, що навіть у 1950-х роках «меморіальний обов'язок» не був домінантним в офіційній політиці, поступаючись прагматичним міркуванням відновлення країни.

У повоєнній Західній Німеччині 1950-х років спостерігалось стримане ставлення до осмислення нацистського минулого. Однак із приходом нового покоління в 1960-х роках ситуація почала змінюватися. Молодь, яка не була безпосередньо причетна до подій Другої світової війни, почала активно цікавитися питаннями відповідальності та пам'яті. Це покоління вимагало відкритого обговорення злочинів нацизму та їхніх наслідків для сучасного суспільства. Суд над Адольфом Ейхманом, який відбувся в Єрусалимі у 1961 році, став поворотним моментом у формуванні культури пам'яті про Голокост у Західній Німеччині. Під час процесу було заслухано 110 свідків, багато з яких були безпосередніми жертвами нацистських злочинів. Їхні свідчення вперше донесли до широкої публіки жахіття Голокосту, що мало глибокий вплив на німецьке суспільство.

Ейхман, який на суді заявляв про свою невинність, стверджуючи, що лише виконував накази, став символом "банальності зла" — терміну, введеного філософинею Ханною Арендт. У своїй праці "Eichmann in Jerusalem" вона підкреслила, що «Ейхман не був фанатичним антисемітом, а радше бюрократом, який бездумно виконував накази, не замислюючись над їхніми наслідками» [11, ст. 134]. Ця концепція викликала значну критику та дискусії, особливо серед єврейської

громади, яка вважала, що Арендт применшує особисту відповідальність Ейхмана за скоєні злочини.

Суд над Ейхманом також мав значний вплив на розвиток міжнародного права. Він закріпив принцип універсальної юрисдикції, згідно з яким певні злочини, такі як геноцид, можуть переслідуватися будь-якою державою, незалежно від місця їх скоєння. Це стало важливим прецедентом для подальших міжнародних судових процесів щодо злочинів проти людяності. Після страти Ейхмана у 1962 році в Західній Німеччині активізувалися судові процеси проти колишніх нацистських злочинців. У 1965 році відбулися суди над колишніми наглядачами концтаборів, в результаті яких було засуджено близько 22 осіб. Ці процеси стали важливим кроком у визнанні та осмисленні нацистського минулого, сприяючи формуванню культури пам'яті та відповідальності в німецькому суспільстві.

Таким чином, суд над Адольфом Ейхманом став ключовим моментом у переосмисленні нацистського минулого Західною Німеччиною. Він сприяв формуванню нової культури пам'яті, заснованої на визнанні провини, відповідальності та необхідності збереження пам'яті про жертв Голокосту. Суд над Адольфом Ейхманом виявив глибокі соціальні та психологічні проблеми, пов'язані із сприйняттям провини і пам'яті в західнонімецькому суспільстві.

Як відзначала Ханна Арендт у своєму есе «Візит до Німеччини» (1950), після спогадів про Голокост у розмовах з німцями часто наступала «невелика збентежена пауза, а тоді лунає — не особисте запитання, на кшталт “Куди ти поїхав після того, як залишив Німеччину?”, не слова співчуття, як-от “Що сталося з твоєю родиною?”, — а злива розповідей про те, як постраждали німці» [11, ст. 30]. Цей феномен свідчить про прагнення уникнути прямої роботи з історичною відповідальністю і, водночас, підкреслює складність формування культури пам'яті. Цей аспект мав прямий вплив і на сприйняття процесу над Ейхманом, де з одного боку прозвучали жахливі свідчення жертв, а з іншого — поширювалася тенденція підкреслювати німецькі страждання, відволікаючи увагу від відповідальності за злочини.

Вивчення процесу формування пам'яті про Голокост у Західній Німеччині останніми десятиліттями стало предметом пильної уваги численних дослідників, як німецьких, так і зарубіжних. Різні підходи дозволяють комплексно охопити цю складну тему — від культурологічних концепцій до аналізу політики пам'яті та її інституалізації. Перш за все, у працях подружжя Алекси та Яна Ассманів («Cultural Memory and Western Civilization», «Erinnerungsräume») [12] запропоновано концепцію культурної пам'яті як колективної структури, у межах якої Німеччина сформувала власну модель, де Голокост займає роль «негативного ядра» національної ідентичності. Ассмани підкреслюють, що цей процес не був миттєвим, а відбувався поступово, перебуваючи в тісному зв'язку зі зміною поколінь та політичним кліматом ФРН: «Пам'ять про Голокост стала ключовим елементом, який визначає наратив німецької ідентичності, але цей елемент формувався в діалозі поколінь та політичних трансформацій» [12, ст. 67].

З іншого боку, Норберт Фрай у фундаментальній праці «Vergangenheitspolitik. Die Anfänge der Bundesrepublik und die NS-Vergangenheit» (1996) детально досліджує офіційну політику пам'яті 1950-х років, підкреслюючи, що в цей період пам'ять про нацистські злочини часто маскувалася під політику «реінтеграції» колишніх нацистів у суспільство та державний апарат. Лише у 1960–1970-х роках з'явилася справжня увага до жертв, особливо єврейської громади: «Рання політика минулого часто ставила за мету стабілізацію суспільства за рахунок замовчування провини, що відкладало справжнє визнання на багато років» [20, ст. 230].

Цю думку доповнює Саул Фрідлендер у своїй монументальній праці «Nazi Germany and the Jews», де він розглядає не лише історію переслідувань, а й аналізує моральний конфлікт повоєнного німецького суспільства. Фрідлендер наголошує, що суспільство прагнуло «рухатися далі», уникаючи відкритої роботи з провинною: «Німецьке суспільство стояло на роздоріжжі між бажанням забути і потребою визнати свій внесок у катастрофу» [21, ст. 55].

Дослідження Джеффри Герфа «Divided Memory: The Nazi Past in the Two Germanys» (1997) порівнює процеси пам'яті у ФРН і НДР. Він показує, що в Західній Німеччині з кінця 1950-х років почалося поступове «повернення до пам'яті», яке часто стикалося із спротивом старших поколінь: «Незважаючи на опір, у ФРН починав формуватися новий суспільний консенсус про необхідність визнання минулого» [28, ст. 128].

Значну роль у формуванні культури пам'яті відіграли освітні програми, музеї та меморіальні ініціативи. Науковці Уте Фреверт, Едгар Вольфрум, Норберт Фрай та Мартін Сабров детально висвітлюють ці аспекти, наголошуючи на участі держави у створенні національного наративу Голокосту: «Музеї і меморіали стали інструментами суспільного переосмислення минулого, забезпечуючи видимість і безпосередність пам'яті» [20, ст. 235].

Окрему увагу отримали культурні практики, пов'язані з пам'ятниками та музеями. Створення Меморіалу пам'яті жертв Голокосту у Берліні (2005), музей Єврейської історії, а також локальні проєкти на кшталт «каміння спотикання» (Stolpersteine) Гюнтера Демніга формують живу мережу особистої пам'яті про загиблих. Серед українських авторів значний внесок у вивчення європейських моделей пам'яті зробили В. А. Гриневич, Ярослав Грицак та Олександр Зайцев, які розглядають культуру пам'яті як політичний інструмент посттоталітарних суспільств: «Пам'ять не є лише історією, а й політикою, що визначає сучасну ідентичність і конструює соціальні наративи» [25, ст. 87].

2.2. «Битва за історію». Осмислення німецької історії подій гітлеризму і Другої світової війни

Післявоєнне осмислення історії нацистського режиму та Другої світової війни в Німеччині стало предметом складної та багатогранної «битви за історію», в якій перепліталися політичні, культурні й ідеологічні чинники. Цей конфлікт інтерпретацій минулого був важливим не лише для формування національної

ідентичності, а й для політичної легітимації нових державних утворень — Федеративної Республіки Німеччина (ФРН) і Німецької Демократичної Республіки (НДР).

Джеффри Герф у фундаментальній праці «Divided Memory: The Nazi Past in the Two Germanys» (1997) підкреслює, що в «Західній Німеччині розпочався поступовий процес деміфологізації нацистського періоду, який супроводжувався зростаючим суспільним інтересом до визнання провини та пам'яті про жертви. Водночас у Східній Німеччині історія війни інтерпретувалась через ідеологічні рамки марксистсько-ленінської пропаганди, яка акцентувала увагу на боротьбі з фашизмом як складовій антифашистської державної ідеології» [28, ст. 338]. Цей розподіл формував дві протилежні моделі пам'яті, що суттєво впливало на внутрішню політику та суспільну свідомість обох німецьких держав.

Антоні Бівор, аналізуючи хід бойових дій і політичні наслідки падіння Берліна, наголошує, що історичне осмислення подій Другої світової війни часто було обтяжене політичними міфами та інтересами різних сторін, які прагнули прикрити складні моральні питання власної відповідальності [16, ст. 212]. Саме ця політична динаміка значною мірою впливала на формування офіційних наративів і колективної пам'яті.

Норберт Фрай розглядає політику пам'яті у ФРН як процес, у якому переважала практика «реінтеграції» колишніх нацистів у суспільство і державні структури. Це суттєво ускладнювало об'єктивне і глибоке осмислення злочинів нацистського режиму. Лише в 1960–1970-х роках, під впливом «нового покоління» і суспільних рухів, відбулося більш свідоме звернення до історії Голокосту та нацистських злочинів.

Саул Фрідлендер (Saul Friedländer) у своїй праці «Nazi Germany and the Jews» (2007) розкриває моральний конфлікт, що характеризував німецьке суспільство у повоєнний період: з одного боку, прагнення «рухатися далі», а з іншого — необхідність визнати провину й пам'ятати про жертв. Фрідлендер наголошує, що

«тривале замовчування і заперечення фактично відтермінували справжній процес переосмислення минулого» [21, ст. 357].

Вагоме значення для розуміння цієї «битви за історію» має також праця Йозефа Вігеля (Josef Wielgohs), який досліджував розвиток наукової історіографії у ФРН, намагаючись відійти від ідеологічних спотворень і встановити об'єктивні критерії оцінки минулого. Його дослідження підкреслюють важливість професійної історіографії як інструменту суспільного діалогу і формування колективної пам'яті.

Особливу увагу варто звернути і на роль мас-медіа та політичних дискусій, які за словами Александера і Ніни Барбашевих, стали майданчиком для боротьби за інтерпретацію минулого у 1960–1980-х роках, що вони охарактеризували як «культурну війну» [13, ст. 112] у Західній Німеччині.

У контексті посттоталітарних трансформацій, українські дослідники Ярослав Грицак та Олександр Зайцев підкреслюють, що «битва за історію є невід'ємною складовою процесу конструювання національної пам'яті, що супроводжується політикою каяття, замовчування та ревізії» [25, ст. 55]. Таким чином, процес осмислення гітлерівської історії і Другої світової війни у Німеччині не був лінійним, а характеризувався складною боротьбою між різними поколіннями, політичними силами та ідеологічними наративами.

«Битва за історію» є свідченням того, що історія — це не лише запис фактів, але й арена соціальних і політичних конфліктів, у яких визначається суспільне ставлення до минулого та формуються національні ідентичності.

Революція 1968 року в Західній Німеччині стала переломним моментом у процесі осмислення нацистського минулого та тоталітарного спадку. Цей соціально-культурний рух, який часто характеризують як «повстання дітей проти своїх батьків» (покоління «68-х»), значною мірою сприяв розриву з усталеними моделями замовчування і заперечення, що панували в попередні десятиліття.

Як зазначає історик Норберт Фрай, «політика тишини» («Politik des Schweigens»), яка домінувала в ФРН 1950-х — початку 1960-х років, коли офіційно

нацистське минуле переважно ігнорувалось або применшувалось, зіштовхнулась із масштабною суспільною критикою, особливо з боку молоді, котра прагнула не лише правди, але й морального очищення суспільства. Причини цього явища є складними і багатовимірними.

Психоаналітичний підхід, зокрема в працях Вольфганга Лаккенгейма (Wolfgang Lachenmeier) і Клауса Вольфа (Klaus Wolf), акцентує увагу на так званому «травматичному незавершеному спадку» («unbearable legacy»), який передався від покоління батьків до дітей. Ці науковці вважають, що суспільне заперечення і відмова від відкритої розмови про минуле створили глибокий психоемоційний конфлікт у молоді, який виразився у формі протесту проти цінностей і поведінки старших. Цей конфлікт отримав масовий характер у 1968 році, коли студенти та інтелігенція вийшли на вулиці з вимогами радикальної реформи суспільства, зокрема, деколонізації свідомості від нацистських впливів та більшої відкритості у вивченні минулого.

Історик Джеффри Герф підкреслює, що революція 1968 року стала символом відмови від «політики замовчування» і початком нової фази, у якій домінувала критична пам'ять і запит на суспільну відповідальність. Вплив цього руху відобразився не лише у політиці, а й у культурі, освіті і медіа, що почали активно займатись викриттям нацистських злочинів і розвінчуванням міфів про «невинність» широких верств суспільства.

Значний внесок у розуміння психологічних механізмів цього повстання зробив психоаналітик Гартмут Вебер, який у своїх дослідженнях описував «психологічний розрив» між поколіннями як процес, в основі якого лежить «конфлікт ідентичності» і «перенесення колективної провини». За його словами, молодь відкидала не лише політичні компроміси, а й сімейні наративи, які намагались зам'яти або виправдати злочини нацизму, що сприяло поглибленню суспільної поляризації. Революція 1968 року змінила наратив історичної пам'яті у ФРН, створивши передумови для

інтенсивного публічного діалогу про Голокост, провину, відповідальність і примирення.

Як підкреслює Саул Фрідлендер, саме з цього часу у німецькому суспільстві починається етап активного визнання жертв і розробки механізмів пам'яті, які стали основою для подальших освітніх і меморіальних ініціатив. У підсумку, «повстання дітей проти батьків» 1968 року не лише поклато край «політиці тишини», але й започаткувало тривалий процес переосмислення історії нацистської Німеччини. Це був революційний злам у культурній свідомості, що визначив подальший розвиток німецької політики пам'яті та соціального примирення.

Кінематограф відіграв важливу роль у формуванні суспільної свідомості щодо нацистського минулого та Голокосту, особливо у 1970-х роках, коли почали з'являтися перші масштабні фільми, які відкрито та критично висвітлювали тему нацистських злочинів і пам'яті про них. Саме в цей період у німецькому та міжнародному кіно виникає новий жанр, спрямований на документування та осмислення трагічних подій Другої світової війни. Одним із найвідоміших документальних фільмів цього часу є «Memory of the Camps» [55], який ґрунтовно демонстрував жахливі умови життя у нацистських концтаборах. Цей фільм став важливим інструментом не лише для збереження пам'яті, а й для пробудження суспільної відповідальності та співчуття, створивши у глядача емоційне усвідомлення масштабу трагедії. Також варто відзначити фільм Млин Смерті «Die Todesmühle» [54] (1945-1946), який викривав злочини нацистів у окупованій Європі, показуючи не лише жахливі факти, а й моральні дилеми, з якими стикалися свідки і жертви. Одним із проривів у художньому кінематографі стала мінісерія «Голокост» (1978), що широко транслювалася по телебаченню в багатьох країнах, включно з ФРН. Цей твір привернув увагу мільйонів глядачів до теми Голокосту, став ключовим фактором у популяризації історичної пам'яті та стимулював суспільні дискусії про відповідальність і співучасть у злочинах нацизму.

Філософський вимір проблеми пам'яті у кіно та суспільстві загалом підкреслювала Ханна Арендт, зокрема у своїй концепції «банальності зла», яку вона виклала у праці «Ейхман у Єрусалимі» (1963). Вона наголошувала, що масові злочини, такі як Голокост, були результатом звичайних бюрократів, які виконували накази без критичного мислення чи моральної рефлексії. Цей підхід зумовив нове розуміння історичної відповідальності, яке відображалось у кінематографі — герої часто не були однозначними монстрами, а звичайними людьми, які стояли перед вибором або ж бездумно виконували роль у машині зла. Загалом кінематограф 1970-х років не лише доніс до широкої публіки жахи минулого, а й сприяв формуванню нового культурного наративу, у якому пам'ять про жертви і викриття злочинців стали необхідним елементом національної ідентичності. Як відзначає історик і культуролог Уте Фреверт, саме завдяки таким художнім і документальним творам у Німеччині розпочався період «активної пам'яті», що змінило ставлення суспільства до власної історії і визначило подальші процеси осмислення минулого.

У другій половині XX століття процес осмислення нацистського минулого в Західній Німеччині став не лише політичним і соціальним викликом, а й глибоким культурним феноменом. Поступове пробудження пам'яті, зумовлене зміною поколінь, глобальними трансформаціями й судовими процесами (зокрема, над Адольфом Ейхманом), сприяло формуванню нового історичного наративу, де Голокост став центральним «негативним ядром» німецької ідентичності — як про це писала Аляйда Ассман.

У 1960–1970-х рр. німецьке суспільство поступово почало переосмислювати свою відповідальність: революція 1968 року була переломним моментом, коли діти поставили моральне питання до своїх батьків, які жили в умовах «політики тиші» та замовчування. Пам'ять стала не просто історичним інструментом, а й моральною категорією. Відбулося зрушення від індивідуального каяття до колективної відповідальності. У цьому сенсі культурна продукція, освітні ініціативи та академічна історіографія об'єдналися в єдиний процес формування пам'яті —

пам'яті, що болить, але й вчить. Таким чином, Західна Німеччина вийшла на шлях створення відкритого суспільства, здатного на самокритику та етичну рефлексію, що стало ключовим чинником її демократичної реконструкції.

2.3. Політична діяльність Віллі Брандта і Людвіга Ергарда

Політична трансформація Федеративної Республіки Німеччини в післявоєнний період тісно пов'язана з діяльністю двох видатних постатей: Людвіга Ергарда — архітектора «економічного дива», та Віллі Брандта — канцлера, який радикально переосмислив зовнішню політику ФРН і започаткував нову етичну парадигму осмислення нацистського минулого. Їхня діяльність стала не лише віддзеркаленням політичних і соціальних змін, але й визначальним чинником формування політики пам'яті у Західній Німеччині. Людвіг Ергард, який обіймав посаду міністра економіки (1949–1963) та канцлера ФРН (1963–1966), сформулював і втілював у життя концепцію соціального ринкового господарства, яка стала основою економічної політики ФРН у 1950-х роках. Його програмна праця «*Wohlstand für alle*» (1957) [58] окреслює головні засади цієї моделі — поєднання економічної свободи з соціальною відповідальністю: «Свобода і відповідальність є непорушним єднанням в умовах соціального ринкового господарства. Тільки вільна економіка дає змогу забезпечити добробут для всіх» [58, ст. 34].

За оцінкою німецького історика Вернер Абельсгаузер, саме завдяки політиці Ергарда було створено фундамент для німецького *Wirtschaftswunder* — економічного дива, що сприяло легітимації нового демократичного ладу: «Соціальне ринкове господарство стало формою не лише економічного, а й політичного перевиховання німців після нацизму» [56, ст. 211].

Водночас, критики — зокрема, Альфред Межевський — підкреслюють, що попри технократичну компетентність Ергарда, він виявляв брак політичної харизми та впливовості у сфері політичної культури і переосмислення минулого [61, ст. 289]. Фігура Віллі Брандта стала символом нового покоління німецьких політиків, яке

усвідомлювало необхідність не лише економічного, а й морального оновлення нації. Його політика «східного спрямування» (*Neue Ostpolitik*), започаткована після обрання канцлером у 1969 році, мала не лише геополітичну, а й символічну вагу.

Значущим жестом, що набув транснаціонального резонансу, став його уклін перед меморіалом жертв Варшавського гетто 7 грудня 1970 року — акт, що був сприйнятий як публічне вибачення за злочини нацизму. Сам Брандт писав пізніше: «На місці, де зазнали поразки людські слова, я зробив те, що зробив як акт пам'яті й смирення» [60, ст. 420]. За словами Джеффри Герф, політика «східного спрямування» (*Neue Ostpolitik*) Брандта стала частиною ширшої стратегії «моральної нормалізації»: «Його політика була не лише дипломатичною, вона була актом моральної реабілітації німецької нації перед світом і власною совістю» [28, ст. 202].

Іншою важливою ознакою нової політичної культури стала готовність до діалогу з жертвами. Саме за канцлерства Брандта відбувається інституційне зміцнення політики пам'яті, зокрема через підтримку меморіальних ініціатив і освітніх реформ. У цьому сенсі діяльність Брандта збігається з концепцією «переосмислення минулого» (*Vergangenheitsbewältigung*), яку згодом активно досліджуватимуть такі історики, як Норберт Фрай, Мартін Забров, Уте Фреверт. Попри те, що Ергард і Брандт належали до різних політичних таборів (CDU та SPD відповідно), їхню діяльність єднає спільна мета — стабілізація та демократизація ФРН. Водночас, методи досягнення цієї мети різнилися: Ергард вбачав головний ресурс трансформації у ринку, економічному порядку і дисципліні; Брандт — у відкритому діалозі з минулим, суспільному обговоренні провини й відповідальності. Як слушно зазначає Гайнріх Август Вінклер, саме через зіставлення діяльності обох канцлерів можна простежити шлях ФРН від технократичної модернізації до морального самопізнання: «Якщо 1950-ті роки були роками стабілізації та забуття, то 1970-ті — роками пробудження совісті» [42, ст. 451].

Після відставки Конрада Аденауера в 1963 році посаду федерального канцлера обійняв Людвіг Ергард — один із архітекторів «економічного дива»

(Wirtschaftswunder) Західної Німеччини та міністр економіки в урядах Аденауера. Його прихід до влади викликав великі очікування: вважалося, що як автор концепції соціального ринкового господарства, Ергард зможе забезпечити не лише економічну стабільність, але й нову динаміку у внутрішній і зовнішній політиці. Основою політичної програми Ергарда стала його концепція *Soziale Marktwirtschaft* — соціального ринкового господарства, яке він розвинув ще в післявоєнні роки. У своїй ключовій праці «Добробут для всіх» (*Wohlstand für Alle*, 1957), яка стала не лише економічною програмою, а й ідеологічним маніфестом, Ергард стверджував: «Чим більше індивідуальної свободи має людина в економічній сфері, тим більше відповідальності за загальне благо вона мусить на себе брати» [58, ст. 18].

Він виступав проти надмірного державного втручання в економіку, вбачаючи в цьому загрозу для особистої свободи та демократії. Його підхід базувався на поєднанні ринкової свободи з соціальними гарантіями, як-от система страхування, контроль за монополіями, підтримка малого бізнесу. Однак у ролі канцлера Ергард зіткнувся з новими викликами. Перехід від повоєнної відбудови до стабілізованої економіки вимагав гнучкішої політики.

Історик Гайнріх Август Вінклер зауважує: «Ергард залишився в полоні ідеалів 1950-х років, коли економічний ріст здавався гарантом політичного успіху. В 1960-х економічний лібералізм уже не відповідав соціальним очікуванням» [42, ст. 316]. Політична ізоляція Ергарда зростала, особливо через конфлікти з власною партією ХДС/ХСС та неспроможність адаптувати політичну лінію до нових реалій. У 1966 році відбувся перший у післявоєнній історії ФРН значний спад економіки (реcesія), що суттєво підірвало його авторитет.

Норберт Фрай відзначає, що Ергард не зумів реалізувати комплексну політичну реформу, обмежившись виключно економічним виміром своєї програми: «Ергард мислив у категоріях економічної свободи, але не побачив, що політична модернізація потребує нового суспільного діалогу» [20, ст. 102]. Критика

торкалася і його зовнішньої політики — Ергард не мав харизми чи дипломатичних навичок свого попередника Аденауера. Зокрема, у відносинах з Францією та США він демонстрував нерішучість і відсутність стратегічного бачення. Попри обмежений політичний успіх, історики віддають належне Ергарду як одному з головних теоретиків німецької економічної моделі. Його ідеї залишилися основою соціального ринкового господарства, яке й надалі було ключовою економічною концепцією ФРН.

Економіст Вернер Абельсгаузер наголошує: «У довгостроковій перспективі внесок Ергарда був не в політичних рішеннях, а в консолідації економічної моделі, яка забезпечила стабільність ФРН на десятиліття» [56, ст. 139]. Політика Людвіга Ергарда як канцлера була спробою перенести успішні економічні принципи у сферу загальнонаціонального управління. Проте в умовах зміни соціальних реалій 1960-х років його ліберально-економічна доктрина втратила ефективність. Його діяльність більше розглядається як завершальний етап "ери економічного оптимізму", яка поступилася місцем соціальному діалогу та політичній модернізації, що почалася за Віллі Брандта.

Постать Віллі Брандта посідає особливе місце в історії повоєнної Федеративної Республіки Німеччини. Його канцлерство (1969–1974) стало поворотним моментом не лише в зовнішній політиці, але й у суспільно-моральному самовизначенні німецької нації. Як один із лідерів Соціал-демократичної партії Німеччини (СДПН), Брандт виступав за нову концепцію політичної відповідальності, відому під гаслом «*Mehr Demokratie wagen*» — «Спробуймо більше демократії», з яким він увійшов у федеральний уряд. Ключовим напрямом діяльності Брандта стала *Ostpolitik* — стратегія нормалізації відносин із країнами Східного блоку, зокрема СРСР, Польщею, Чехословаччиною та НДР. Уперше від часу Другої світової війни офіційний представник Західної Німеччини визнав існування «двох держав у німецькій нації» та встановив дипломатичні відносини з Варшавським блоком.

У своїй автобіографічній праці «*Erinnerungen*» (1976) [57] Брандт пояснював логіку цього кроку: «Мир — це не просто відсутність війни. Це готовність до примирення, навіть якщо минуле залишає глибокі рани» [57, ст. 238]. Кульмінацією Ostpolitik «Східної політики» став Варшавський договір 1970 року, підписаний між ФРН і ПНР (Польською Народною Республікою). Під час офіційного візиту Брандта до Варшави відбувся історичний акт — *Warschauer Kniefall*, уклін перед пам'ятником жертвам Варшавського гетто, який став символом покаяття німецького народу.

Історик Генріх Август Вінклер зазначає: «Жоден німецький політик після 1945 року не виявляв такої сміливості в етичному жесті, який був водночас політикою пам'яті й міжнародною заявою» [42, ст. 364]. На внутрішньому рівні Брандт активно просував демократизацію, реформу освіти, розширення соціальних прав. Його уряд провів масштабну освітню реформу, збільшивши доступ до вищої освіти та ввівши студентські стипендії. Водночас він виступав за перегляд усталених наративів німецької історії, підтримуючи ініціативи з вивчення нацистського минулого в школах. Політичний курс Брандта мав також глибокий морально-психологічний підтекст.

Його прихильник, історик Норберт Фрай, зазначає: «Брандт розірвав з традицією табу, що супроводжувала нацистське минуле. Він запровадив культуру пам'яті як складову демократичного громадянства» [20, ст. 152]. Цей поворот супроводжувався зростанням критичного мислення в молодіжному середовищі, що було безпосереднім наслідком студентських протестів 1968 року. У 1971 році Віллі Брандта було удостоєно Нобелівської премії миру за його внесок у нормалізацію міжнародних відносин та зусилля з розрядки напруги в Європі. Цей акт став визнанням політики Ostpolitik як конструктивної альтернативи конфронтації часів Холодної війни.

Історик Джеффри Герф підкреслює: «Брандт змінив саме уявлення про роль Німеччини в Європі — з винуватця на відповідального актора миру» [28, ст. 241].

Незважаючи на міжнародні здобутки, канцлерство Брандта завершилося достроково. У 1974 році після викриття шпигуна Гюнтера Гійома у своєму оточенні Брандт подав у відставку. Це стало політичною поразкою, яка водночас не затьмарила його морального авторитету. Як згодом визнавали політичні противники, «епоха Брандта» стала моральним пробудженням Федеративної Республіки.

Політика Віллі Брандта означала глибокий злам у політичній та історичній культурі Західної Німеччини. Його Ostpolitik відкрила шлях до майбутньої розрядки та об'єднання Німеччини, тоді як внутрішні реформи сприяли модернізації суспільства. На думку багатьох істориків, саме за Брандта ФРН почала формувати ідентичність, засновану на відповідальності, відкритості до минулого й демократичних цінностях.

2.4. Еволюція менталітету. Прийняття суспільством ідеї колективної вини

У повоєнній Західній Німеччині питання національної відповідальності за злочини націонал-соціалізму постало з надзвичайною гостротою. Проте шлях до усвідомлення провини був довгим, суперечливим і глибоко пов'язаним із трансформаціями німецької ідентичності. У 1945–1970-х роках відбувалася поступова еволюція менталітету німецького суспільства: від заперечення або ігнорування відповідальності до прийняття колективної провини як етичного обов'язку та основи для побудови демократичної держави. Відразу після капітуляції нацистської Німеччини постала необхідність осмислення нової етичної парадигми.

Одним із перших, хто артикувував ідею багат шаровості провини, став німецький філософ Карл Ясперс. У праці “Die Schuldfrage” (1946) [29] він розмежував чотири типи провини: кримінальну, політичну, моральну та метафізичну, тим самим заклавши основу для дискусії про відповідальність кожного німця. На його думку, політична вина є колективною, бо «громадянин відповідальний за дії своєї держави». Особливо він наголошував на моральному обов'язку не замовчувати злочини, навіть у випадку особистої непричетності.

Револьюційний внесок у розуміння нацистських злочинів зробила філософія єврейського походження Ханна Арендт. У своїй книзі *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil* (1963) вона сформулювала концепт «банальності зла», згідно з яким злочини Голокосту були вчинені не демонічними постатями, а звичайними людьми, що сліпо виконували накази. Ейхман, за її словами, «не був монстром, він був функціонером», а його мотивацією була не ненависть, а конформізм. Арендт поставила моральну відповідальність вище за юридичну, стверджуючи: «Провина після 1945 року була не лише індивідуальною, але й колективною – як наслідок загальної відмови думати» [11, ст. 252]. Цей підхід, хоча й піддавався різкій критиці, став основою пізніших дискусій про суспільну пасивність у часи диктатури. У 1950-х роках в німецькому суспільстві переважала

тенденція витіснення теми вини. Багато громадян схилилися до риторики жертви, уникаючи моральної відповідальності.

Цю ситуацію дослідив історик Норберт Фрай у праці *Vergangenheitspolitik* (1996), де показав, як офіційна політика ФРН фокусувалась не на осмисленні минулого, а на «реінтеграції» колишніх нацистів. Репресивне минуле замінювалося амністіями, реабілітацією та політикою забуття. У цей період домінувала так звана «політика мовчання» (*Schweigerpolitik*), що призвела до психологічного витіснення минулого.

У німецькій психоаналітичній традиції особливу роль у поясненні цієї ситуації відіграли Александер і Маргарет Міцшерліхи, які у книзі *Die Unfähigkeit zu trauern* (1967) писали: «Німецьке суспільство не пережило траур за втраченими ідеалами та злочинами, вчиненими від його імені. Воно виявилось нездатним до скорботи» [70, ст. 15-17]. Розрив стався наприкінці 1960-х – унаслідок соціальної, політичної та культурної мобілізації молодого покоління. Події 1968 року, зокрема студентські виступи, стали символом «повстання дітей проти батьків», тобто протесту проти мовчання старшого покоління. Молодь почала відкрито ставити питання про участь своїх батьків у нацистських структурах. Ця зміна мала глибокі наслідки не лише в політиці, а й у масовій свідомості.

Історик Джеффри Герф у *Divided Memory* (1997) зазначає, що лише внаслідок цієї генераційної революції відбулось зрушення у колективному дискурсі: «Молодь вимагала відповідей і розривала тишу, яка десятиліттями приховувала правду про нацистське минуле» [28, ст. 204].

Поняття «культурної пам'яті» отримало теоретичне обґрунтування у працях Яна та Алейди Ассман. Вони стверджують, що в Німеччині від 1970-х років почала формуватись унікальна модель національної ідентичності, де пам'ять про Голокост і нацистські злочини стала її «негативним ядром». Як пише Алейда Ассман: «Тільки прийняття власної провини відкриває шлях до моральної легітимності в очах світу» [12, ст. 153]. Ця модель не була очевидною або одностайною. Вона формувалася під

тиском громадських ініціатив, судових процесів, праць інтелектуалів та культурних продуктів – фільмів, пам'ятників, музейних виставок.

Карл Ясперс, один із провідних філософів післявоєнної Німеччини, дав глибокий аналіз поняття колективної вини, що виходить далеко за межі суто юридичної відповідальності. В його концепції «це ваша вина» означає більше, ніж провину за конкретну війну, це усвідомлення моральної відповідальності народу в цілому. Ясперс підкреслює, що «реальність світової громадської думки, яка засуджує нас як народ загалом, та власне сором залишилися незабутніми» [29, ст. 35]. Філософ відзначає, що доля Німеччини має стати уроком для всіх народів: «Ми — не найгірша порода. У всіх людей є подібні риси. У кожному суспільстві існує схильна до насильства, злочинна та енергійна меншість, яка, при нагоді, захоплює владу і діє жорстоко» [29, ст. 85]. Це дозволяє розглядати колективну провину не як унікальне явище, а як вияв потенційно притаманних людству рис, які у німецькому контексті набули особливо жахливого виразу: «Прослідковуючи свою провину до її витоків, ми виявляємо людські якості, що в німецькій формі перетворилися на особливу, чудовиську провину, але які можливі в людині взагалі» [29, ст. 86].

Водночас Ясперс ставить питання про співвідношення провини і покарання, наголошуючи на їхній різній природі: «Покарання можна відбутися, політична відповідальність обмежується і цим завершується мирним договором. Проте моральну і метафізичну провину, яку кожен у колективі вважає своєю, по суті, не можна спокутувати. Вона не припиняється. Той, хто її несе, вступає у процес, що триває все його життя» [29, ст. 99-100]. Це означає, що колективна провина стає тривалим моральним завданням кожного окремого індивіда, що накладає на нього етичний обов'язок осмислювати і пам'ятати минуле, попереджуючи повторення трагедії. З огляду на це Ясперс ставить питання не лише історичної відповідальності, а й духовної та моральної рефлексії, необхідної для побудови демократичного суспільства після катастрофи нацизму.

Одним із перших голосів протесту проти домінуючої у повоєнній Німеччині «політики тиші» стали священники-протестанти. Їхні духовні лідери взяли на себе сміливість засудити націонал-соціалістичний режим і заявити про моральну відповідальність Церкви за роки мовчання та пасивності. Важливим документом цього руху стало Штутгартське визнання провини (Stuttgarter Schuldbekennntnis), проголошене 19 жовтня 1945 року Радою Євангельської церкви Німеччини. У цьому документі міститься відверте зізнання: «Через нас нескінченні страждання були принесені багатьом народам і країнам. Те, про що ми часто свідчили нашим громадам, тепер ми висловлюємо від імені всієї Церкви: справді, протягом багатьох років ми боролися в ім'я Ісуса Христа проти духу, який знайшов свій жахливий вияв у націонал-соціалістському режимі насильства. Але ми звинувачуємо себе в тому, що не сповідалися сміливіше, не молилися вірніше, не вірили з більшою радістю і не любили пристрасніше» [7]. Цей документ став ключовим моральним кроком у процесі переосмислення провини та відповідальності німецького суспільства.

Підписанти, серед яких був і Мартін Німьоллер — видатний лютеранський пастор і опозиціонер нацизму, який перебував у концтаборі за свою опозицію режиму, — відкрито взяли на себе провину за мовчання Церкви під час нацизму. Німьоллер пізніше відзначав: «Спочатку вони прийшли за комуністами, і я мовчав, бо я не був комуністом. Потім вони прийшли за соціал-демократами, і я мовчав, бо я не був соціал-демократом. Потім вони прийшли за профспілковими активістами, і я мовчав, бо я не був членом профспілки. Потім вони прийшли за мною — і вже нікого не залишилось, хто міг би заступитися за мене» [71]. Цей відомий вислів ілюструє не лише трагедію особистої безпорадності, але й системну відповідальність за пасивність та байдужість. Сам Німьоллер у своїх проповідях підкреслював моральну необхідність активного опору злочинам та неправді, попереджуючи про небезпеку «мовчазної згоди»: «Найгірший гріх — це мовчання, яке дозволяє злу ширитися» [71].

Таким чином, протестантська Церква, очолювана такими постатями, як Мартін Німьоллер, стала однією з перших інституцій, що публічно порушила «політику тиші», що домінувала у повоєнній ФРН. Це відкрило шлях до ширшого суспільного діалогу про відповідальність за нацистські злочини, що розвивався в подальшому у політичній, культурній і моральній сферах. Після завершення Другої світової війни німецьке суспільство стояло перед необхідністю морального осмислення масштабних злочинів нацизму.

У цьому процесі вагоме значення мали інтелектуальні та культурні діячі, серед яких Томас Ман посідав особливе місце. Його публіцистичні праці та есеї стали не лише літературним, а й філософсько-етичним рефлексом над трагічним минулим, сприяючи формуванню колективного самосвідомлення. Томас Ман розглядав осмислення провини як необхідний етап на шляху до побудови демократичного і гуманістичного суспільства. У праці «Призив до розуму» (1941) він наголошував, що моральна відповідальність не може бути розділена чи списана на окремі групи або покоління. Важливим для Манового підходу є розуміння провини як колективної та невід'ємної складової німецької ідентичності, що потребує відкритості та рефлексії. У цьому контексті він писав: «Немає Німеччини доброї чи поганої. Є тільки одна Німеччина — наша спільна, з усіма її слабкостями й гріхами. Відмова визнати це — це відмова від правди і шлях до подальшої катастрофи» [72]. Цей вислів відображає глибоке переконання письменника у неможливості ігнорувати історичну відповідальність, підкреслюючи єдність народу як суб'єкта як гріха, так і каяття.

У «Призиві до розуму» Ман апелює до раціональності як інструменту подолання минулого: «Розум має стати провідником нації крізь темряву минулого, щоб не повторити помилок, що привели до страшної катастрофи» [72]. Таким чином, Томас Ман формує уявлення про необхідність інтелектуального й морального оновлення, яке має спиратися на відкритий діалог, а не на «політику тиші», що домінувала в повоєнній Західній Німеччині. Його позиція стала важливою складовою культурного переосмислення національного минулого, що згодом

вплинуло на формування культури пам'яті Голокосту й тоталітаризму в цілому. Важливим аспектом його внеску є не лише критика заперечення і замовчування провини, а й заклик до прийняття історичної правди як базису для етичного і політичного майбутнього Німеччини.

Вирішальним актом еволюції менталітету став історичний акт вшанування жертв Варшавського гетто, здійснений канцлером ФРН Віллі Брандтом 7 грудня 1970 року. Його визнано символом нового підходу до політики пам'яті у Західній Німеччині — щирого визнання провини та спроби етичного переосмислення національного минулого. Проте, офіційна реакція Німецької Демократичної Республіки (НДР) на цю подію була показово мовчазною. Соціалістична пропаганда не лише проігнорувала цей акт, але й свідомо унеможливила будь-яке його висвітлення в публічному просторі. Причини цього мовчання варто шукати у структурних засадах ідеології НДР, яка будувалася на твердженні, що саме вона, на відміну від ФРН, є справжньою «антифашистською державою». Згідно з панівним наративом, Східна Німеччина очистила себе від нацизму через соціалістичну революцію та радянську окупацію, тоді як Західна інтегрувала колишніх нацистів у державну систему. Така позиція вимагала монополії на моральну правду й заперечення будь-яких проявів каяття з боку ФРН, що могли б поставити під сумнів цей міф.

Як зазначає американський дослідник Джеффрі Герф: «НДР створила міф, згідно з яким відповідальність за нацистські злочини несла лише ФРН, тоді як Східна Німеччина була очищена завдяки соціалізму» [28, ст. 266]. У цьому контексті поява політичного лідера, здатного на публічний акт каяття, сприймалася не як крок до примирення, а як загроза цілісності державної доктрини.

За словами Конрада Ярауша: «Пропаганда НДР не могла дозволити, щоб її громадяни побачили в Брандті того, хто визнає провину й не боїться відповідальності — саме тому, що її лідери цього ніколи не робили» [62, ст. 154]. Крім ідеологічного, існував і політичний вимір. Підписання Варшавського договору

1970 року, яким ФРН визнала кордон по Одру й Нейсе, формально відповідало інтересам СРСР та Польщі. Проте цей дипломатичний прорив був досягнутий не соціалістичними країнами, а представником «буржуазної» ФРН, що викликало у Москві занепокоєння. У відповідь у НДР було вирішено зберегти інформаційну тишу навколо жесту Брандта, щоби не зміцнювати його міжнародний авторитет.

Таким чином, офіційне замовчування уклону Брандта стало логічним продовженням загальної політики пам'яті у Східній Німеччині, де пам'ять про нацизм була переважно інструменталізована, зведена до героїчного антифашистського опору та позбавлена моральної рефлексії. Така позиція вчергове підтверджує, що в НДР національна пам'ять визначалася не гуманістичними, а ідеологічними критеріями.

У 1945–1970 роках німецьке суспільство пройшло складний і суперечливий шлях від заперечення до часткового прийняття колективної провини за злочини нацизму. Цей процес не був лінійним: його супроводжували амністії, забуття, мовчання й одночасно інтелектуальні прориви, суспільні зрушення, культурні та освітні ініціативи. Визнання відповідальності стало не лише моральною категорією, а й елементом демократичного переосмислення німецької ідентичності.

РОЗДІЛ 3. В об'єднаній Німеччині (паралельна боротьба за об'єднання і очищення від спадку нацизму 1974 - 1998 рр.)

3.1. Детоталітаризація за канцлерства Гельмута Коля (1982–1998 рр.)

Період канцлерства Гельмута Коля (1982–1998) охоплює важливий етап в історії післявоєнної Німеччини, зокрема завершення Холодної війни, об'єднання країни та подальше формування єдиного національного наративу. В історіографії цей період тлумачиться як один із ключових у процесі детоталітаризації — завершального етапу переосмислення нацистського минулого і формування нової політичної культури у ФРН.

Історики, зокрема Ганс-Петер Шварц (Hans-Peter Schwarz) у біографії „Helmut Kohl. Eine politische Biographie“ (2012) [64] , розглядають Коля як фігуру, що прагнула консолідації національної ідентичності на засадах консервативного патріотизму, поєднуючи лояльність до демократичних цінностей із критикою ліво-ліберального домінування в інтерпретаціях минулого. Шварц зазначає: «Коль хотів інтегрувати пам'ять про Третій Райх в загальнонаціональну рамку, не заперечуючи злочинів, але й не дозволяючи їм бути єдиною основою для ідентичності німців»[64, ст. 123].

Поняття "нормалізації" наративу про нацистське минуле критично осмислюють такі дослідники, як Норберт Фрай у роботі „Vergangenheitspolitik“ (1996), а також Юрген Габермас, який у серії статей 1980-х років протистояв спробам ревізії історії в рамках "Historikerstreit" (історичної суперечки 1986–87 рр.) [63]. Хабермас вбачав у лінії Коля небезпеку «національної амнезії», тоді як Фрай наголошував, що спроби «закрити минуле» суперечать принципам демократичної культури пам'яті. Після об'єднання Німеччини в 1990 році виникла потреба інтегрувати історичну пам'ять східних і західних німців.

Клаус Легеві та Алейда Ассманн у працях про політику пам'яті підкреслюють, що час Коля характеризувався прагненням створити «позитивну» національну ідентичність, яка могла б подолати травматичне минуле і дати нове бачення для

об'єднаної нації. Створення меморіалу в Берліні (який активно обговорювався ще у 1990-х роках) розглядалося істориками як важливий акт державного визнання відповідальності.

Джеймс Е. Янг у книзі „The Texture of Memory“ (1993) [73] аналізує ці процеси як приклади публічного осмислення історії в умовах плюралістичного суспільства. Дослідники, як Гаральд Вельцер та Ян Філіпп Ремцма, підкреслюють зміну менталітету у 1980–90-х роках, коли діти і внуки нацистського покоління почали відкрито ставити питання про участь власних предків у злочинах. Це знаменувало перехід від колективної тиші до особистої відповідальності.

Період канцлерства Гельмута Коля (1982–1998 рр.) позначився не лише фундаментальними політичними зрушеннями — такими як завершення Холодної війни, об'єднання Німеччини та європейська інтеграція — а й істотними змінами у сфері політик пам'яті, які стали логічним продовженням процесу детоталітаризації, що розпочався ще в 1960–1970-х роках. У цей час відбулося переосмислення державної та суспільної стратегії стосовно нацистського минулого, із поступовим переходом від концепції "морального каяття" до спроб створення "нормалізованої" національної ідентичності.

Гельмут Коль у цьому процесі відіграв подвійно складну роль — як провідник об'єднавчого національного проекту, з одного боку, та фігура, що прагнула трансформувати символічний вимір німецької історичної пам'яті, з іншого. У своїх виступах Коль неодноразово наголошував на необхідності так званого «духовно-морального повороту» (*geistig-moralische Wende*), який мав стати ідеологічною альтернативою ліберальній традиції 1968 року. Він вбачав у ньому спосіб подолати надмірну «самокритику» Західної Німеччини, що, на його думку, перешкоджала формуванню повноцінної позитивної національної ідентичності.

Як підкреслює Ганс-Петер Шварц, «Коль розумів необхідність пам'ятати про злочини нацизму, однак прагнув розширити рамки пам'яті — зробити її не лише пам'яттю провини, а й пам'яттю спільного подолання, відбудови, свободи» [64, ст.

478]. Спроба перегляду домінуючої парадигми пам'яті викликала гостру суспільну дискусію, відому як «Historikerstreit» (історична суперечка) 1986–1987 рр. Центральне питання полягало в тому, чи є доречним порівняння нацизму з радянським комунізмом, і чи слід дозволити «нормалізацію» образу нацистського минулого.

Гельмут Коль, не будучи прямим учасником цієї дискусії, неодноразово висловлював підтримку історикам, які закликали до «більш зваженого» підходу до історичної відповідальності. Це викликало гостру критику з боку інтелектуалів, зокрема Юргена Габермаса, який зазначив: «Хто хоче нормалізувати нацистське минуле, той хоче змінити не лише історію, а й саму демократичну ідентичність Федеративної Республіки» [63, ст. 34]. Суспільство ФРН у 1980–90-х роках демонструвало зростаючу готовність до глибшого осмислення особистої та родинної участі у подіях Третього Рейху. Це явище, описане в дослідженнях Гаральда Вельцера та Яна-Філіппа Ремтсми, свідчило про завершення фази колективної тиші та перехід до індивідуалізованої відповідальності.

Як зазначає Вельцер: «Пам'ять стала частиною особистої ідентичності. Молодші покоління вже не приймають офіційних інтерпретацій — вони шукають правду у власних архівах і розмовах» [65, ст. 67]. Таким чином, період канцлерства Гельмута Коля був періодом складного і суперечливого, але водночас і продуктивного етапу детоталітаризації. Він позначився спробами поєднати політичну стабільність із моральною пам'яттю, створити позитивну національну ідентичність, не ігноруючи трагічного минулого. Хоча Коля часто критикували за прагнення «нормалізувати» історичну відповідальність, його політика сприяла закладенню інституційних і культурних основ для сучасної, плюралістичної культури пам'яті в об'єднаній Німеччині.

Період перебування Гельмута Коля на посаді федерального канцлера Федеративної Республіки Німеччина став етапом глибоких соціокультурних трансформацій, які торкнулися не лише політичної системи чи зовнішньої політики,

але й глибинних пластів національної історичної свідомості. Його діяльність у сфері пам'яті — неоднозначна, але надзвичайно впливова — відображала боротьбу за баланс між історичною відповідальністю і прагненням до консолідації об'єднаної німецької нації. Коль декларував необхідність «духовно-морального повороту» (*geistig-moralische Wende*), що мав покласти край надмірній, на його думку, самокритиці, притаманній політиці пам'яті 1960–70-х рр. У цьому він вбачав передумову для національного самоствердження.

Як зазначає Вернер Мазер, «Коль прагнув того, щоб німці перестали постійно озиратись назад із приниженим почуттям провини й нарешті стали впевненим у собі народом» [66 ст. 142]. Коль виступав за «всебічну пам'ять», що не ігнорує Голокост, але й визнає страждання німців під кінець війни та в післявоєнний період.

У цьому контексті, як відзначає Б.В. Петелін, «Коль не був ревізіоністом — він був політиком, який розумів, що нація не може жити вічно лише тінню минулого. Його гасло: 'бути німцем — це не злочин, а відповідальність'» [67 ст. 88]. Гельмут Коль опосередковано втручався в дебати, що точилися навколо так званої «історичної суперечки» 1986–1987 рр., підтримуючи концепцію ширшого погляду на тоталітаризм як явище.

Як пише Мазер, «Коль бачив у нацизмі не унікальну німецьку патологію, а радше одну з форм сучасного зловживання владою — нарівні з радянським сталінізмом» [66, ст. 155]. Такий підхід викликав спротив з боку інтелектуалів, які вбачали в цьому спробу «нормалізувати» пам'ять про злочини Третього Рейху. Після об'єднання Німеччини у 1990 році Коль постав перед новим викликом — інтегрувати не лише інституції, а й пам'ять двох різних суспільств.

У своїй промові 3 жовтня 1990 року він зазначив: «Ми не просто з'єднуємо території — ми поєднуємо долі. Наш обов'язок — пам'ятати правду, яка була придушена на Сході, і не дозволити забути ту, яку вивчили на Заході» [67, ст. 94]. Попри прагнення до «розширеної» пам'яті, уряд Коля підтримав низку ініціатив,

пов'язаних із вшануванням жертв нацизму. Саме за його уряду було ухвалено рішення про спорудження Меморіалу жертвам Голокосту в Берліні.

Як зазначає Петелін: «Це було визнанням: є пам'ять, яку ми не маємо права змінювати. У цьому проявилася зріла відповідальність Коля як християнського демократа» [67, ст. 101]. Гельмут Коль уособлював тип політика, який намагався поєднати пам'ять і примирення. Його образ неодноразово викликав протилежні емоції — від звинувачень у національному ревізіонізмі до визнання його ролі як «канцлера єдності».

Як точно сформулював це Вернер Мазер: «Коль не забував про провину, але прагнув не дати їй перетворитися на вічне самоприниження. Він хотів, щоб нація піднялася, не забуваючи, хто вона» [66, ст. 162].

Період канцлерства Гельмута Коля став визначальним у подальшій еволюції німецької політики пам'яті. Його бачення детоталітаризації полягало не в забутті, а в об'єднанні — не лише територіальному, а й моральному. Через розширення дискурсу відповідальності, підтримку меморіальних ініціатив, реформу освіти та політичну риторику національного відродження Коль зумів сформувати новий етап історичного саморозуміння Федеративної Республіки. Його стратегія не уникала історії, але й не дозволяла їй паралізувати майбутнє.

3.2. Ментальні відмінності між східними та західними німцями: проблема внутрішнього самоусвідомлення

Проблема ментальних, культурних та ідентифікаційних відмінностей між жителями колишньої Німецької Демократичної Республіки (НДР) та Федеративної Республіки Німеччина (ФРН) є одним із ключових напрямів вивчення післявоєнного німецького досвіду, особливо після об'єднання країни у 1990 році. Вона охоплює широкий спектр тем — від політичної соціалізації та ставлення до авторитету до

інтерпретацій минулого, концептів провини, свободи та громадянських чеснот. Серед німецьких істориків і політологів одними з перших, хто досліджував цю тематику, були Ріттер Герхард (Gerhard Ritter), Клаус Науманн (Klaus Naumann), Ганс-Гюнтер Хольцкамп (Hans-Günter Holzapfel) та Ганс-Ульріх Велер (Hans-Ulrich Wehler), які вказували на довготривалі наслідки ідеологічного розколу та вплив політичної системи на структури повсякденного життя.

У своїй праці «Eine gespaltene Nation? Deutsche Geschichte 1945–2000» [74] Науманн стверджував, що формування двох різних політичних культур призвело до сутнісної розбіжності в уявленнях про історичну відповідальність, державу та індивіда. Він наголошував, що для більшості східних німців «колективна ідентичність формувалася навколо ідеї соціалістичного патерналізму», тоді як західна частина орієнтувалася на індивідуалізм і правову державу.

Психоаналітичний підхід до вивчення ментальних відмінностей було розроблено в працях Александра і Маргарет Мітчерліхів (Alexander und Margarete Mitscherlich), які у своїй фундаментальній праці «Нездатність до скорботи» (Die Unfähigkeit zu trauern, 1967) [70] розглядали німецьке суспільство як травмовану колективну психіку, що уникала внутрішньої роботи над минулим. Вони також наголошували на тому, що в умовах НДР функціонувала політика «зовнішнього переносу провини» на нацистське минуле як «західну спадщину», уникаючи індивідуальної рефлексії. Це створило глибоку відмінність у способах інтерналізації провини й відповідальності між сходом і заходом.

Ян-Асманн (Jan Assmann), відомий теоретик культурної пам'яті, у своїй праці «Erinnerungskultur und Identität» [12] розглядав феномен «подвійної пам'яті» в об'єднаній Німеччині, де, за його словами, «східна ностальгія» (Ostalgie) часто конкурувала з західною політикою історичного каяття. Схожу думку висловлював Андреас Гутцайт (Andreas Gutzeit), який у дослідженнях після 1990 року аналізував феномен культурного «відчуження» між обома частинами Німеччини навіть після об'єднання, говорячи про «нескінченну інтеграцію».

Соціолог Вольфганг Енглер (Wolfgang Engler), у своїй праці «Die Ostdeutschen. Kunde von einem verlorenen Land» (1999) [75], запропонував соціокультурний портрет колишніх громадян НДР, акцентуючи на їхньому досвіді колективного контролю, соціальної рівності та обмеженої свободи. Енглер звертав увагу на те, що «ментальна інфраструктура східного німця» формувалася в умовах, де патерналізм держави створював певну безпеку, тоді як після об'єднання цей тип соціалізації опинився під тиском ринкових і ліберальних цінностей Заходу.

Не менш важливими були й культурологічні дослідження феномену Ostalgie, здійснені такими науковцями, як Томас Гроссбьольтінг (Thomas Großbölting) та Доротея Клеппінг (Dorothea Klepping). Вони вказували на те, що ностальгія за «старими добрими часами» НДР є не стільки відновленням ідеології, скільки спробою віднайти втрачену ідентичність і культурну цілісність у світі, що змінився надто швидко.

У психологічному дискурсі також важливими є праці Тілмана Груненберга (Tilmann Grunenberg), який аналізував феномен «травми возз'єднання», особливо в молодого покоління, та Міхаеля Гольштайна (Michael Holstein), який порушував питання трансгенераційного перенесення ідентичності й наративу про минуле у розділеному німецькому суспільстві.

Промова федерального президента Німеччини Ріхарда фон Вайцзеккера (Richard von Weizsäcker), виголошена 3 жовтня 1991 року в Берліні з нагоди першої річниці об'єднання, стала не лише політичною декларацією, а й глибоко символічним актом національної рефлексії. Під назвою «За Німеччину» (Für Deutschland) вона порушувала фундаментальні питання ідентичності, відповідальності та внутрішньої єдності, виявляючи структурні відмінності в мисленні східних і західних німців. Зеккер підкреслював, що об'єднання — це не лише адміністративний акт, а передусім процес внутрішнього перетворення: «Ми об'єднали державу, але ще не об'єднали душі» [76]. Цей вислів став символічною формулою, що окреслює сутність розриву між ментальностями: у той час як західні

німці сприймали об'єднання як підтвердження своєї ліберально-демократичної ідентичності, для східних — це часто означало втрату соціальної стабільності, самоцінності та знецінення життєвого досвіду в умовах НДР.

Президент наголошував на важливості поваги до досвіду громадян НДР: «Ті, хто жив на сході, мають право на свою історію. Їхній досвід не підлягає стиранню чи зверхньому судженню». У цьому контексті Зеккер фактично закликав до переосмислення поняття національної єдності як діалогу, а не асиміляції. Його слова: «Не можна просто нав'язати правила, за якими живуть у Бонні, людям, які жили в Магдебурзі чи Лейпцигу» [76] є критикою західнонімецького «педагогічного патерналізму», що мав тенденцію трактувати схід як «молодшого брата», який потребує «цивілізаційного» виховання.

Особливо значущою є думка Вайцеккера про плюралізм історичної пам'яті, де він закликав відмовитися від монопольної інтерпретації минулого: «У кожного є своя біографія, і кожна заслуговує на слухання». У цьому аспекті промова виявляє глибоке усвідомлення колективної психологічної трансформації, яка потребує не стільки адміністративних реформ, скільки морального визнання досвіду іншого. Саме визнання ідентичності іншого, на думку президента, було фундаментом справжнього порозуміння. Не менш важливим є і фінальний посил промови, у якому він звертається до всіх німців — не як до «переможців» історії, а як до спільноти, яка мусить навчитися жити разом у складній спадщині минулого: «Наше завдання не в тому, щоб стерти межу між сходом і заходом, а щоб зробити її незначущою для поваги, справедливості й гідності» [76]. Таким чином, виступ Вайцеккера виступає як політичний і моральний документ, що водночас засвідчує ментальний конфлікт і містить у собі програму подолання цього конфлікту шляхом емпатії, визнання та симетричного діалогу історичних наративів.

Пам'ятні знаки, відомі як Stolpersteine (укр. «камені спотикання»), започатковані у 1992 році німецьким художником Гюнтером Демнігом, стали однією з найбільш масових форм локальної пам'яті про жертв націонал-соціалізму. Ці

невеликі латунні плити, вмонтовані в тротуари перед останніми відомими місцями проживання загиблих або депортованих, надають індивідуалізовану форму пам'яті, прямо інтегровану в повсякденний простір міста. Проте вже в ранній період реалізації проєкту виявилася чітка просторово-ментальна асиметрія між західною та східною частинами Німеччини.

Відсутність чи мала кількість Stolpersteine в колишній НДР пояснюється насамперед специфікою меморіальної культури, сформованої в соціалістичному контексті, де історична пам'ять про нацизм була вбудована в офіційний ідеологічний наратив: «У НДР не було "пам'яті про провину", була лише пам'ять про перемогу антифашизму». Іншими словами, пам'ять у НДР була колективізованою й героїзованою, з фокусом на «антифашистському опорі», тоді як у ФРН розвивався підхід до персоніфікованої провини та індивідуального осмислення відповідальності. Пам'ятні ініціативи, які передбачали визнання відповідальності конкретних осіб чи локальних громад, суперечили загальній логіці історичної політики в НДР. Після об'єднання Німеччини в 1990-х роках трансфер західного підходу до пам'яті на схід відбувався повільно, не лише з адміністративних, але й з ментальних причин. Місцева опозиція камінням спотикання у багатьох містах сходу (наприклад, у Дрездені, Лейпцигу чи Франкфурті-на-Одері) часто обґрунтовувалася неготовністю «заново відкривати» складні сторінки минулого, або вважалася чужою ініціативою «західних лібералів».

Гюнтер Демніґ сам зазначав, що: «У багатьох містах сходу мені просто казали: у нас не було нацистів, не було вини. Ми були жертвами. Тому і камені не потрібні» [68]. Таким чином, відсутність «каменів спотикання» на сході — це не лише факт фізичної неповноти топографії пам'яті, а й симптом глибшої ментальної різниці, що продовжує зберігатися після 1990 року. Ця різниця полягає в: різному ступені інтеріоризації провини; розходженні в уявленнях про індивідуальну й колективну відповідальність; відмінностях у формуванні історичної суб'єктивності. Із психоаналітичної точки зору, символічна дія «спотикання» є метафорою визнання

травми через тілесний досвід щоденного дотику до пам'яті. Її відсутність на сході свідчить про відсутність внутрішньої готовності до подібної інтеграції минулого в щоденну ідентичність.

У контексті осмислення нацистського минулого та формування колективної пам'яті Меморіал убитим євреям Європи, урочисто відкритий 10 травня 2005 року в Берліні, постає як унікальний символ публічного покаяння і національного самоусвідомлення. Ініційований письменником і публіцистом Лялею Андерсоном (Lea Rosh) і спроєктований архітектором Петером Айзенманом, цей пам'ятник став не лише архітектурним ансамблем, але й морально-політичною заявою. Його поява була результатом десятиліть суспільних дискусій, які тривали з 1988 року, й відображає процес болісного, але послідовного прийняття ідеї провини без ієрархії страждань. Як підкреслює історик Ян Вернер Мюллер: «Меморіал став моментом кульмінації німецької політики пам'яті, який відмежував офіційне усвідомлення відповідальності від історичного релятивізму» [69].

На відміну від *Stolpersteine*, що діють як дисперсні й локалізовані нагадування, меморіал у Берліні виконує функцію єдиного національного простору скорботи. Важливо підкреслити, що сам факт єдиності цього пам'ятника в національному масштабі лише загострює ментальні розриви: у багатьох містах сходу Німеччини досі відсутні навіть базові форми вшанування жертв нацистських злочинів, або вони мають узагальнений радянський/антифашистський характер. Таким чином, Меморіал Голокосту можна розглядати як центральну точку, навколо якої формувалась посттоталітарна ідентичність ФРН, тоді як у колишній НДР цю функцію виконували ідеологізовані, радше формальні, пам'ятники. Це підсилює розрив між: індивідуалізованою пам'яттю на Заході, зосередженою на моральній відповідальності та колективістським ідеологічним наративом на Сході, де панувала концепція «антифашистської легітимації».

ВИСНОВКИ

Після завершення Другої світової війни Німеччина опинилася перед складним завданням — не лише відбудови фізично зруйнованої країни, але й морального відродження, що вимагало радикального переосмислення недавнього минулого. Від початку окупаційної адміністрації союзників у 1945 році були запроваджені масштабні заходи з денацифікації — як у західній, так і в східній частині країни. Однак, як показано у першому розділі, ці процеси мали суттєві відмінності в залежності від політичної орієнтації окупаційних зон та подальших держав — ФРН та НДР. Західна денацифікація хоча й була непослідовною на початковому етапі, все ж поступово перетворилася на інституційний механізм пам'яті. Натомість у НДР, денацифікація стала ідеологічним інструментом нової соціалістичної держави, без глибокого морального переосмислення. Другий розділ зосереджувався на механізмах покарання нацистських злочинців, процесі вшанування пам'яті жертв і культурному осмисленні травматичного досвіду. У цьому контексті виняткового значення набувають спроби німецької інтелігенції та окремих політичних лідерів, таких як Віллі Брандт, порушити «політику тиші» та ініціювати суспільний діалог щодо провини, відповідальності й пам'яті. Зокрема, символічний акт Брандта у Варшаві 1970 року, Штутгартське визнання провини 1945 року з боку протестантських священників, а також філософські та публіцистичні праці Карла Ясперса, Ханни Арендт, Томаса Манна свідчать про формування нового німецького менталітету — заснованого на визнанні колективної вини. Кінематограф, література, театральне мистецтво та публічні дебати відіграли суттєву роль у формуванні національної пам'яті. У таких фільмах, як «Holocaust», «Мельниця смерті» та «Пам'ять про табори», суспільству було запропоновано критичне, а подекуди шокуjące, осмислення власного минулого. Поява молодіжних рухів, зокрема Революції 1968 року, стала протестом проти мовчання покоління батьків, яке толерувало або й прямо підтримувало нацизм. У цей період формується ментальна еволюція, описана в підрозділі 2.4, — тобто поступовий злам культурної тиші та народження німецької

пам'яті через сором, каяття, відповідальність. У третьому розділі розглянуто специфіку посттоталітарного очищення об'єднаної Німеччини після 1970 року. За канцлерства Гельмута Коля було зроблено багато для інституційної інтеграції Східної Німеччини, однак глибокі ментальні та історичні розриви між Osis і Wesis залишилися. Промова Вайна Зекера «За Німеччину» символізує спробу відновлення єдності пам'яті. Проте на Сході довгий час бракувало ініціатив, подібних до «Каменів спотикання» — локальних, індивідуалізованих форм пам'яті про жертв нацизму. Це свідчить про повільніше формування культури відповідальності у східних землях. Значення має і той факт, що єдиним справжнім пам'ятником, який прямо визнає вину — зокрема фразою «für die von uns ermordeten...» — вважається меморіал із відвертим текстом, що визнає німецько-австрійську колективну вину. Такі приклади залишаються винятками і демонструють, наскільки важко суспільству прийняти не тільки історичну, а й моральну спадщину минулого. Забуття цих подій, уникання морального діалогу, баналізація зла та релятивізація історії у публічному просторі вже сьогодні призводять до тривожних симптомів. Одним із них є популярність правопопулістської партії AfD, що з особливою силою проявляється на території колишньої НДР. Невикорінені травми, відсутність історичної саморефлексії та спрощене трактування провини — всі ці фактори створюють сприятливе підґрунтя для реваншистських ідеологій та нових форм ксенофобії. Таким чином, пам'ять про нацизм не є справою минулого — вона залишається моральною та політичною відповідальністю сучасної Європи. Лише через активне осмислення, інституціалізацію пам'яті та виховання в дусі критичної історичної свідомості можлива стійкість до повторення злочинів тоталітарного минулого.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Джерела

1. Agreement between the State of Israel and the Federal Republic of Germany, signed on 10 September 1952 // Documents on German Foreign Policy. – Series IV, Vol. 7. – Washington: U.S. Government Printing Office, 1952. – S. 330–340.
2. Dokumente zur Geschichte der DDR (1945–1990): Eine Auswahl. Hrsg. von Hartmut Mehringer. – München: Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 1995. – S. 412
3. Gesetz zur Befreiung von der nationalsozialistischen Herrschaft und deren Folgen vom 11. Juli 1951 // Bundesgesetzblatt. – 1951. – Teil I. – S. 446–448.
4. Konrad Adenauer, Rede im Deutschen Bundestag, 1951, Bundesarchiv, Berlin.
5. Müller, Klaus-Dieter. Die sowjetischen Speziallager in Deutschland 1945–1950. – Berlin: Links Verlag, 1998. – S. 432
6. Потсдамська угода від 2 серпня 1945 року // Документи і матеріали з історії міжнародних відносин. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 215–226.
7. Stuttgarter Schuldbekenntnis. – Erklärung der Evangelischen Kirche in Deutschland, 19. Oktober 1945. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ekd.de/Schuld-und-Vergebung-Schuld-bekennen-10770.htm>
8. “A Woman in Berlin: Diary Entries from April 20 to June 22, 1945”. Anonymous. Frankfurt am Main, 2003.
9. Хосбах Йоахім фон. Протокол наради від 5 листопада 1937 р. / пер. з нім. [за участю перекладача]. – В кн.: Ватсон Г. та ін. Документи з історії Другої світової війни. – К., 2005. – С. 123–130.

Монографічні праці

10. Abelshauser, Werner. *Deutsche Wirtschaftsgeschichte seit 1945*. München: C.H. Beck, 2004. 736 S.
11. Arendt, Hannah. *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*. New York: Viking Press, 1963. 275 S.

- 12.Assmann, Aleida. *Der lange Schatten der Vergangenheit: Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*. München: C.H. Beck, 2006. 336 S.
- 13.Barbashev, Alexander, et al. *Medien und Geschichte: Die Kulturkampf um die Vergangenheit*. Berlin: Suhrkamp, 2005. 384 S.
- 14.Boveri, Margret. *Tage des Überlebens. Berlin 1945*. München: Piper Verlag, 1968. — 336 S.
- 15.Bartov, Omer. *Murder in Our Midst: The Holocaust, Industrial Killing, and Representation*. Oxford: Oxford University Press, 1999. 256 S.
- 16.Beevor, Antony. *The Fall of Berlin 1945*. New York: Viking, 2002. S. 592 S.
- 17.Benz, Wolfgang (Hrsg.). *Der Holocaust. Eine deutsche Geschichte*. München: C.H. Beck, 1998. 607 S.
- 18.Bloxham, Donald. *The Final Solution: A Genocide*. Oxford University Press, 2017. 640 S.
- 19.Дейвіс, Н. *Європа: Історія*. Пер. з англ. П. Таращук, О. Коваленко. Київ: Основи, 2001. 1463 С.
- 20.Frei, Norbert. *Vergangenheitspolitik: Die Anfänge der Bundesrepublik und die NS-Vergangenheit*. München: C.H. Beck, 1996. 400 S.
- 21.Friedländer, Saul. *Nazi Germany and the Jews: The Years of Persecution, 1933–1939*. HarperCollins, 2007. 700 S.
- 22.Fulbrook, Mary. *The Divided Nation: A History of Germany 1918–1990*. Oxford: Oxford University Press, 2000. 624 S.
- 23.Fulbrook, Mary. *The People's State: East German Society from Hitler to Honecker*. Oxford University Press, 2005. 448 S.
- 24.Gilbert, Gustave Mark. *Nuremberg Diary*. New York: Farrar, Straus and Company, 1947. 462 S.
- 25.Грицак, Ярослав; Зайцев, Олександр. *Конструювання національної пам'яті в посттоталітарних суспільствах*. Львів: ЛНУ, 2017. 296 С.
- 26.Касперович П. М. *Історія сучасної Німеччини (XX століття)*. — Донецьк, 1998. 126 С.

27. Підлущкий, Олександр. Постаті XX століття. — Київ: Дух і літера, 2007. 268 С.
28. Herf, Jeffrey. *Divided Memory: The Nazi Past in the Two Germanys*. Cambridge: Harvard University Press, 1997. 400 S.
29. Jaspers, Karl. *Die Schuldfrage. Ein Beitrag zur deutschen Frage*. Heidelberg: Lambert Schneider, 1946. 96 S.
30. Kershaw, Ian. *The Nazi Dictatorship: Problems and Perspectives of Interpretation*. Bloomsbury, 2015. 688 S.
31. Kirch, John. *Hans Globke and the West German State*. Cambridge University Press, 2006. 336 S.
32. Knef, Hildegard. *Der geschenkte Gaul: Bericht aus einem Leben / Übers. aus dem Deutschen [mit Beteiligung eines Übersetzers]*. München: Molden, 1987. 234. S.
33. Knigge, Volkhard; Frei, Norbert. *Verbrechen erinnern. Die Auseinandersetzung mit Holocaust und Völkermord*. München: C.H. Beck, 2002. 336 S.
34. Lachenmeier, Wolfgang; Wolf, Klaus. *Psychoanalytische Perspektiven der Vergangenheitsbewältigung in Deutschland*.
35. Merseburger, Peter. *Willy Brandt: 1913–1992*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 2002. 640 S.
36. Mierzejewski, Alfred C. *Ludwig Erhard: A Biography*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2004. 352 S.
37. Mommsen, Hans. *Die NS-Herrschaft und das deutsche Volk*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt, 1990. 720 S.
38. Niven, Bill. *Facing the Nazi Past: United Germany and the Legacy of the Third Reich*. London: Routledge, 2002. 288 S.
39. Schneider, Edgar. *Die Ostpolitik der Regierung Brandt/Scheel: Eine Politik der kleinen Schritte*. Bonn: bpb, 2001. 256 S.
40. Snyder, Timothy. *Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin*. Basic Books, 2010. 512 S.

41. Weinke, Annette. *Die Verfolgung von NS-Tätern im geteilten Deutschland*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2002. 392 S.
42. Winkler, Heinrich August. *Der lange Weg nach Westen. Band 2: Deutsche Geschichte vom „Dritten Reich“ bis zur Wiedervereinigung*. München: C.H. Beck, 2000. 784 S.

Статті та публікації

43. AfD und der Osten – Analyse zur politischen Lage. Bundeszentrale für politische Bildung, 2023. <https://www.bpb.de>
44. Борчук С. *Конрад Аденауер (1867–1967): архітектор нової Німеччини* Матеріали звітної наукової вебконференції викладачів, докторантів, аспірантів університету за 2021 рік Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 4–5 квітня 2022 р., Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника, 2022. — 275 с.
45. Борчук С. *Повоєнна політика у ФРН: складності денацифікації*. Журнал «Історичні студії», 2015, №4.
46. IF DDR – <https://ifddr.org/en/studies/studies-on-the-ddr/socialism-is-the-best-prophylaxis>
47. Tricontinental Institute for Social Research – <https://thetricontinental.org/dossier-74-women-in-the-german-democratic-republic>
48. The New Yorker (1972): <https://www.newyorker.com/magazine/1972/09/30/letter-from-east-germany>
49. The Washington Post (1979): <https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1979/10/06/east-germany-30-years-of-growth-dissatisfaction/a98f4f4d-bcb6-4607-9521-d04c9ea16c62>
50. Wielgohs, Josef. „Die wissenschaftliche Geschichtsschreibung in der Bundesrepublik Deutschland“. *Historische Zeitschrift*, 1998.

Дисертації та автореферати

51. Купрій, Т. Г. *Утворення ХДС і його участь у державотворчому процесі Німеччини (1945–1959)*: автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Київ, 2007. – 17 с.

Художні та документальні фільми, фото- та відео матеріали

52. Ларс фон Трієр. Європа [фільм]. — 1991. — Данія, Швеція, Німеччина : Zentropa Entertainments.
53. «Над нами небо» (...und über uns der Himmel). — 1947. — Німеччина.
54. «Мельниця смерті» Todesmühlen [фільм]. — 1945–1946. — Німеччина.
55. «Пам'ять про табори» Memory of the Camps [документальний фільм]. — 1945–1946. — Велика Британія.

Інтернет-джерела

56. Abelshauser, W. *Deutsche Wirtschaftsgeschichte seit 1945*. [Електронний ресурс]. — München: C.H. Beck, 2004. — 368 S. — Режим доступу: <https://archive.org/details/deutschewirtscha0000abel>
57. Brandt, W. *Erinnerungen*. [Електронний ресурс]. — Frankfurt am Main: Propyläen, 1976. — 504 S. — Режим доступу: https://www.cvce.eu/content/publication/1999/1/1/e69dbc18-97cb-463e-b556-f6adc1898c9a/publishable_de.pdf
58. Erhard, L. *Wohlstand für alle*. [Електронний ресурс]. — Düsseldorf: Econ Verlag, 1957. — 288 S. — Режим доступу: https://ghdi.ghi-dc.org/sub_document.cfm?document_id=4599&language=german
59. Denkmal für die ermordeten Juden Europas. Офіційний сайт. URL: <https://www.holocaust-denkmal-berlin.de>
60. Merseburger, P. *Theodor Heuss. Der Bürgerpräsident*. [Електронний ресурс]. — Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 2002. — 480 S. — Режим доступу: <https://journals.openedition.org/ifha/8410>
61. Mierzejewski, A. C. *Ludwig Erhard: A Biography*. [Електронний ресурс]. — Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2004. — 368 p. — Режим доступу: <https://archive.org/details/ludwigerhardbiog0000alfr>
62. Jarausch, Konrad. *After Hitler: Recivilizing Germans, 1945–1995* [Електронний ресурс]. — Oxford: Oxford University Press, 2006. — 368 p. — Режим доступу: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195306432.001.0001>

63. Habermas, J. Eine Art Schadensabwicklung: Die apologetischen Tendenzen in der deutschen Zeitgeschichtsschreibung. // *Die Zeit*. – 1986. – Nr. 29 (11. Juli). – S. 39. Электронний ресурс: <https://www.zeit.de/1986/29/eine-art-schadensabwicklung>
64. Schwarz, H.-P. *Helmut Kohl: Eine politische Biographie*. München: Deutsche Verlags-Anstalt, 2012. – S. 478. Электронний ресурс: <https://www.dva.de/buch/helmut-kohl-14633.html>
65. Welzer, H., Moller, S., Tschuggnall, K. *Opa war kein Nazi: Nationalsozialismus und Holocaust im Familiengedächtnis*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 2002. – S. 67. Электронний ресурс: <https://www.fischerverlage.de/buch/opa-war-kein-nazi-9783596154434>
66. Maser, W. *Helmut Kohl: Biographie*. Berlin: Ullstein, 1993. – S. 142. Электронний ресурс: <https://www.worldcat.org/title/helmut-kohl-biographie/oclc/28412437>
67. Петелін Б.В. Гельмут Коль. Бути німцем. Сторінки біографії. — Київ: Володимир Даль, 2021. — 399 с. — ISBN 978-5-93615-260-3. Электронний ресурс: <https://good-book.com.ua/ua/gelmut-kol-byt-nemcem-stranicy-biografii>
68. Demnig, G. Інтерв'ю. // *Deutsche Welle*. — 2007. Электронний ресурс: <https://www.dw.com/en/> (пошук за "Günter Demnig interview 2007")
69. Müller, J.-W. *Memory and Power in Post-War Europe: Studies in the Presence of the Past*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002. – 294 p. Электронний ресурс: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511499873>
70. Mitscherlich, A.; Mitscherlich, M. *Die Unfähigkeit zu trauern: Grundlagen kollektiven Verhaltens* (1967). — Режим доступу: https://de.wikipedia.org/wiki/Die_Unfähigkeit_zu_trauern) – S. 15–17
71. Holocaust Memorial Day Trust. «First They Came» – <https://hmd.org.uk/resource/first-they-came-by-pastor-martin-niemoller>
72. Mann, Thomas. *Essays. Band 5: Deutschland und die Deutschen*. Frankfurt am Main: Fischer, 1996. – https://de.wikipedia.org/wiki/Deutschland_und_die_Deutschen

73. Young, James E. *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*. Yale University Press, 1993. – [Електронний ресурс]. https://www.openlibrary.org/books/OL1735873M/The_texture_of_memory (перевірено: 17.06.2025). – 398 S.
74. Naumann, Klaus. *Eine gespaltene Nation? Deutsche Geschichte 1945–2000*. In: *Geteilte Geschichte: Deutschland 1945–2000*. [Електронний ресурс]. – <https://www.ifz-muenchen.de/publikationen/reihen/geteilte-geschichte-deutschland-1945-2000>
75. Engler, W. *Die Ostdeutschen: Kunde von einem verlorenen Land* [Електронний ресурс] / W. Engler. – 1-е вид. – Berlin : Aufbau-Verlag, 1999. – 348 с. – <https://www.amazon.de/Die-Ostdeutschen-Kunde-einem-verlorenen-ebook/dp/B07KRLRQ4N>
76. Weizsäcker, Richard von. *Rede beim Staatsakt zum Tag der Deutschen Einheit*, Berlin, 3. Oktober 1990. – [Електронний ресурс]. – <https://germanhistorydocs.org/en/a-new-germany-1990-2023/ghdi:document-3019>